

ETN İOTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Nazim MÜZƏFFƏRLİ (İmanov)

Allahyar MURADOV

Firdovsi ŞAHBAZOV

AZƏRBAYCAN BÖLGƏLƏRİNİN MALİYYƏ ÖZÜNƏYETƏRLİYİ

Bakı – 2023

ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCAN
BÖLGƏLƏRİNİN MALİYYƏ
ÖZÜNƏYETƏRLİYİ - 2021**

Nazim MÜZƏFFƏRLİ (İmanov)

Allahyar MURADOV

Firdovsi ŞAHBAZOV

BAKI – 2023

*Tədqiqat Maliyyə Nazirliyinin Sifarişi ilə Elm və Təhsil
Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilib.*

Nazim Müzəffərli (İmanov), Allahyar Muradov, Firdovsi Şahbazov. Azərbaycan bölgələrinin maliyyə özünəyeterliyi – 2021, Bakı, 2023, 125 səh.

Köməkçi heyət: *elmi işçi, Minarə Ağayeva, böyük laborant Gülnaz Sarızadə.*

İstinad qaydası:

N.Müzəffərli (İmanov), A.Muradov, F.Şahbazov (2023). Azərbaycan bölgələrinin maliyyə özünəyeterliyi – 2021, Bakı, 2023, 125 səh.

Müzəffərli (İmanov) N, Muradov A. və Şahbazov F. (2023). Azərbaycan bölgələrinin maliyyə özünəyeterliyi – 2021, Bakı, 2023, 125 səh.

Bu tədqiqat Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında, respublika tabeli şəhərlərində və inzibati rayonlarında maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsini qiymətləndirmək məqsədi ilə yerinə yetirilmişdir. Qiymətləndirmə müəlliflərin işləyib hazırladıkları regionların maliyyə özünəyeterliyi indeksi metodologiyası əsasında aparılmışdır.

Bu tipli müqayisəli araşdırmalar ciddi praktik əhəmiyyətə malikdir. Onların nəticələri ölkə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı məsələləri üzrə praktik idarəetmə qərarlarının hazırlanması zamanı, o cümlədən ayrı-ayrı bölgələrdə iqtisadiyyatın üstün templərlə inkişafı dəstəklənərkən, sosial-iqtisadi inkişaf proqramları tərtib edilərkən, müxtəlif rayonların inkişafına əlavə dövlət vəsaitləri ayrılarkən faydalı ola bilər.

Tədqiqat Azərbaycanın bölgələri üzrə aparılsa da, təklif edilən yanaşma, prinsip etibarilə, universal səciyyəlidir və digər ölkələrdə də regionlararası qiymətləndirmələr aparılmasında istifadə oluna bilər.

© ETN İqtisadiyyat İnstitutu, 2023
© Nazim Müzəffərli (İmanov), 2023
© Allahyar Muradov, 2023
© Firdovsi Şahbazov, 2023

Mündəricat	
Ön söz	5
NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ	10
<i>Regional özünüidarəetmə və özünümaliyyəlaşdirmə konsepsiyası</i>	10
<i>Ölkədaxili regionların maliyyə təminatlığı və dayanıqlığının qiymətləndirilməsi metodları</i>	15
<i>Mərkəzsizləşmə İndeksi: regional və yerli səviyyədə qiymətləndirmə</i>	22
<i>Bölgəsəl maliyyə (fiskal) müstəqilliyi üzrə dünya təcrübəsi</i>	28
<i>Polşa</i>	26
<i>Ukrayna</i>	31
<i>Amerika Birləşmiş Ştatları</i>	33
<i>Fransa</i>	34
<i>Almaniya</i>	36
<i>İtaliya</i>	39
<i>İspaniya</i>	40
AZƏRBAYCANDA MƏRKƏZİ, YERLİ VƏ BƏLƏDİYYƏ BÜDCƏLƏRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ	45
<i>Azərbaycanda regional idarəetmə sistemi</i>	45
<i>Dövlət büdcəsinin təhlili (2017-2021-ci illər)</i>	47
<i>Bölgələrin gəlirləri və xərcləri</i>	49
<i>Bələdiyyə büdcəsi</i>	51
AZƏRBAYCAN BÖLGƏLƏRİNİN MALİYYƏ ÖZÜNƏYETƏRLİYİ İNDEKSİ: METODOLOGİYALAR, ÖLÇMƏ, TƏHLİL VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏLƏR	54
<i>Birinci metodologiya (ABMÖİ-1)</i>	54
<i>ARMÖİ-1 üzrə nəticələrinin təhlili</i>	58
<i>İqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyətərliyi İndeksi (İBMÖİ-1) üzrə nəticələrin təhlili</i>	58
<i>Şəhərlərin maliyyə özünəyətərliyi İndeksi (ŞMÖİ-1) üzrə nəticələrin təhlili</i>	65
<i>İnzibati rayonların maliyyə özünəyətərliyi İndeksi (İRMÖİ-1) üzrə nəticələrin təhlili</i>	67
<i>İşğaldan azad edilmiş inzibati rayonların maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsi üzrə nəticələrinin təhlili</i>	73
<i>İkinci metodologiya (ABMÖİ-2)</i>	76
<i>ABMÖİ-2 üzrə nəticələrin təhlili</i>	79

<i>İqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyeterliyi İndeksi (İBMÖİ-2) üzrə nəticələrin təhlili</i>	79
<i>İnzibati rayonların maliyyə özünəyeterliyi İndeksi (İRMÖİ-2) üzrə nəticələrin təhlili</i>	84
<i>İkinci metodologiya üzrə 3 illik nəticələrin təhlili</i>	92
Üçüncü metodologiya (ABMÖİ-3)	98
ABMÖİ-3 üzrə nəticələrin təhlili	101
<i>İqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyeterliyi İndeksi (İBMÖİ-3) üzrə nəticələrin təhlili</i>	101
<i>Şəhərlərin özünümaliyyələşdirmə İndeksi (ŞMÖİ-3) üzrə nəticələrin təhlili</i>	102
<i>İnzibati rayonların maliyyə özünəyeterliyi İndeksi (İRMÖİ-3) üzrə nəticələrin təhlili üzrə ABMÖ indeksini nəticələrinin təhlili</i>	104
<i>İşğaldan azad edilmiş rayonlar üzrə nəticələrin təhlili</i>	106
ÜÇ METODOLOGİYA ƏSASINDA HESABLANMIŞ İNDEKSLƏR VƏ REYTINGLƏR ARASINDA MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL	108
<i>İqtisadi rayonlar üzrə nəticələrin müqayisəli təhlili</i>	108
<i>Şəhərlər üzrə nəticələrin müqayisəli təhlili</i>	110
<i>İnzibati rayonlar üzrə reytinglərin müqayisəsi</i>	111
<i>İşğaldan azad edilmiş rayonların müqayisəli təhlili</i>	114
YEKUN MÜLAHİZƏLƏR	116
<i>İstifadə olunmuş qaynaqlar</i>	120

ÖN SÖZ

Bütün ölkələr öz bölgələrinin tarazlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmağa çalışır və müxtəlif istiqamətlərdə tənzimləyici islahatlar həyata keçirirlər. Bu məqsədə o ölkələr nail ola bilirlər ki, onlar ayrı-ayrılıqda hər bir bölgəsinin təbii sərvətlərindən və insan potensialından səmərəli istifadə edirlər. Bölgələrin təbii sərvətlərindən və insan potensialından səmərəli istifadə edən ölkələr regional idarəetmədə çevikliyin (qərarların operativ qəbulu) artırılması, regionların iqtisadiyyatının diversifikasiyası, istehsalı və xidmətləri əlçatar edən infrastrukturun qurulması, əlverişli biznes və rəqabət mühitinin yaradılması, region əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılması və s. istiqamətində davamlı islahatlar həyata keçirirlər.

Azərbaycan dövləti də bölgələrin tarazlı sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində davamlı islahatlar həyata keçirir. Bu islahatlar son 20 ildə daha sürətli xarakter almışdır. Belə ki, 2004-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.Əliyevin Fərmanı ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı 4 Dövlət Proqramı (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər) qəbul olunmuş və icra edilmişdir. Bu Proqramların icrası nəticəsində ölkənin regionlarında infrastruktur əhəmiyyətli dərəcədə yenilənmiş, yeni müəssisələr və milyonlarla yeni iş yerləri yaradılmış, sənayedə və kənd təsərrüfatında məhsul buraxılışının həcmi artmış, əhaliyə göstərilən xidmətlərin (ASAN xidmət) keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmiş, regionlarda yaşayan əhalinin rifahı əvvəlki illərlə müqayisədə yaxşılaşmışdır. Bu islahatlara baxmayaraq, iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə olunması, regionların tarazlı inkişafı və region əhalisinin rifahı ilə bağlı bir sıra problemlər qalmaqdadır.

Qeyd olunan Dövlət Proqramları ilə yanaşı, son illərdə regional inkişafı dəstəkləyən bir sıra strateji sənədlər (*Milli prioritetlər, Strateji Yol Xəritələri, Strategiyalar, sahəvi Dövlət Proqramları və s.*) də qəbul olunmuşdur. Bunların arasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunan “*Milli*

iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri”nin və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunan “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in adını çəkmək olar.

Hazırda hər iki sənədin icrası regionların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verməkdədir. Onu da qeyd etmək ki, sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetdə 2030-cu ilə qədər paytaxt və regionların tarazlı inkişafına nail olunması, regionlarda iqtisadi aktivliyin daha da artırılması, mövcud iş qüvvəsi və bütün resursların tamamilə iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi, insanların keyfiyyətli xidmətlərə və fiziki infraqstruktura çıxışının artırılması ilə bağlı hədəflər qoyulmuşdur. Bu hədəflərə nail olunması isə ilk növbədə regionların hər bir bölgəsinin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsini, mövcud potensialdan səmərəli istifadə yollarının və maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsini tələb edir.

Azərbaycan bölgələrinin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin müəyyən edilməsi nəticə etibarlı ilə hər bir bölgənin iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə edib-etməməsi ilə bağlı fikir yürütməyə imkan verə bilər. Bu, eyni zamanda indiyə qədər həyata keçirilən islahatların nəticələrinin dəyərləndirilməsi və gələcək prioritetlərin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Təqdim olunan bu araşdırmada məhz regionların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Bunun üçün regional (yerli və bələdiyyə) büdcələrin gəlir və xərc göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Bu göstəricilərdən istifadə etməklə, yeni metodologiya əsasında Azərbaycan bölgələrinin (*iqtisadi rayonlar, şəhərlər və inzibati rayonların*) maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi indeksi hesablanmışdır. Burada qarşıya qoyulan əsas vəzifə konkret dövr üçün Azərbaycanın inzibati və iqtisadi rayonlarının, respublika tabeli şəhərlərinin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsini ölçmək və bu ölçmənin nəticələri əsasında regionlararası müqayisələr aparmağa imkan verən reyting tərtib etməkdir.

Bu ölçmədə regionların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinə təsir edən amillər (*regionların iqtisadi potensialı, digər iqtisadi inkişaf göstəriciləri*) nəzərə alınmamışdır. Əsasən, konkret il (2017, 2019, 2021-ci illər) üçün aparılmış ölçmə əsasında hazırlanan reyting sırasında baş verən dəyişikliklər təhlil edilmiş və yeri gəldikcə isə bu dəyişikliklərə təsir edən amillərin şərhini verilmişdir.

Ümumiyyətlə, son illərdə ölkələrarası müqayisələrin aparılması üçün müxtəlif beynəlxalq qurumlar və tədqiqatçı qruplar tərəfindən reytinglər hazırlanaraq elmi ictimaiyyətə təqdim edilir. Hesab etmək olar ki, artıq bu sahədə dünya iqtisad elmində geniş istifadə olunan metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Lakin ölkədaxili regionlar arasında müqayisələrin aparılmasına imkan verən reytinglərin hazırlanması ilə bağlı metodoloji yanaşmalar haqqında bunu demək çətindir.

Bu tədqiqatın əsas yeniliyi ölkədaxili bölgələrin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin yeni metodologiya əsasında ölçülməsidir. Ölkədaxili regional müqayisələr aparmaq üçün yeni yanaşmalardan birini təklif etmək, şübhəsiz ki, qürurvericidir.

* * *

Mühakimənizə verdiyimiz bu araşdırma Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin sifarişi ilə Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmiş *“Azərbaycan bölgələrinin maliyyə özünəyeterliyinin qiymətləndirilməsi”* adlı kompleks tədqiqatın nəticələrini əks etdirir. Qiymətləndirmədə 3 metodologiyadan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq *“Azərbaycan Bölgələrinin Maliyyə Özünəyeterliyi İndeksi (ABMÖİ)”* hesablanmış və əldə olunan nəticələr üzrə Azərbaycanın bölgələrinin sıralanmışdır. İndeksin hesablanması müəlliflərin təklif etdiyi yeni metodologiya əsasında aparılmışdır.

Bölgələrin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin ölçülməsində informasiya bazası kimi, 2017, 2019 və 2019-cu illərdə qəbul edilmiş AR Dövlət Büdcəsi Haqqında Qanunlardan, AR Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyindən, AR İqtisadiyyat Nazirliyinin yanında Dövlət Vergi Xidmətindən, AR Dövlət Statistika Komitəsinin statistik bazasında açıq istifadədə olan göstəricilərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın *birinci bölməsində* regional idarəetmə, regionların maliyyə potensialı və maliyyə dayanıqlığı, maliyyə müstəqilliyi və maliyyə özünəyeterliyi ilə bağlı mövcud yanaşmalar, eləcə də metod və metodologiyalar araşdırılmış, bir sıra ölkələrin təcrübəsi öyrənilmişdir. *İkinci bölmədə* Azərbaycan bölgələrinin (iqtisadi və inzibati rayonların, respublika tabeli şəhərlərin) maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin ölçülməsi metodologiyalarının (**ABMÖİ-1**, **ABMÖİ-2**, **ABMÖİ-3**) izahı verilmiş, ölçmənin nəticələri

əsasında rayonlar (iqtisadi, inzibati) və şəhərlər sıralanmış, regionlararası müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Tədqiqatın *sonunda* isə regionların maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüş, qiymətləndirmədə ortaya çıxan çatışmazlıqların şərh verilmişdir.

Ümid edirik ki, araşdırmanın nəticələri ölkəmizin iqtisadçı ekspertləri tərəfindən maraqla qarşılanacaq və yeni elmi müzakirələrə mövzu verəcəkdir. Səsləndiriləcək bütün fikirləri, tənqidi qeydləri, təklif və tövsiyələri minnətdarlıqla qəbul edəcəyik. Alınmış nəticələr dövlət idarəetmə orqanları üçün hansısa bir dərəcədə faydalı olsa, bundan, əlbəttə, yalnız qürur duyardıq.

* * *

Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu beynəlxalq müqayisəli araşdırmalar sahəsində artıq müəyyən təcrübəyə malikdir. 2014-cü ildən etibarən İqtisadiyyat İnstitutunda “**İqtisadiyyatın solluğu (sağlığı) indeksi – İS(S)İ**” adlandırılan kompozit İndeks hesablanır (*Müzəffərli, 2014*). Bu İndeks dövlətin iqtisadiyyata modelyaradıcı müdaxilələrini ölçməyə, iqtisadiyyatın liberallıq-dirijistlik səviyyəsini qiymətləndirməyə, müdaxilə səviyyəsi üzrə ölkələrin iqtisadiyyatını təsnifləşdirməyə və iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərinə dair fikir yürütməyə imkan verir. 95 ölkəni əhatə edən İS(S)İ üzrə hər il hesabatlar hazırlanaraq elmi ictimaiyyətə təqdim olunur. Tədqiqatın nəticələri İnstitutun rəsmi İnternet (economics.com.az) saytında açıq istifadədədir. Eyni zamanda, İqtisadiyyat İnstitutunun bir sıra əməkdaşları (*Abdullayeva, 2017; Allahverdiyeva, 2017; Muradov, 2017; Müzəffərli və Əhmədov 2017; Məmmədov, 2017 və başqaları*) iqtisadiyyatın liberallıq-dirijistlik səviyyəsi və onun sahəvi tətbiqləri ilə bağlı araşdırmalar aparmış, Azərbaycanın və xarici ölkələrin nüfuzlu elmi məcmuələrində məqalələr nəşr etdirmişlər. Hazırda bu istiqamətdə araşdırmalar davam etdirilir.

İqtisadiyyat İnstitutu, həmçinin beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması ilə bağlı araşdırmalara da önəm verir. Belə ki, 2019-2021-ci illərdə İnstitutda “**Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri**” mövzusunda 3 illik kompleks tədqiqat işi yerinə yetirilmişdir. Bu tədqiqat işində İnstitut

əməkdaşları beynəlxalq səviyyədə tanınan 20-yə yaxın reyting üzə araşdırma aparmış və bu reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı təklif və tövsiyələr hazırlanaraq müvafiq qurumlara təqdim edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi əsasında, İnstitutda 10-dan artıq kitab nəşr olunmuşdur (*ETN, İqtisadiyyat İnstitutu, 2022*).

İnstitutda ölkələrarası müqayisəli təhlillərlə yanaşı, yeni metodologiyalar əsasında regionlararası müqayisəli təhlilin aparılmasına imkan verən İndeksler hesablanır və reyting hesabatları hazırlanır. Bu silsilədən olan tədqiqatlardan **Azərbaycanın bölgələrində həyat keyfiyyəti İndeksinin** (*Müzəffərli (İmanov), Həsənov, Əhmədov, 2019; Həsənov, Ağayeva 2022*) **regional iqtisadi inkişaf və diversifikasiya səviyyəsi İndeksinin** (*Müzəffərli (İmanov), Muradov, 2020;*) **regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi İndeksinin** (*Sultanova, Xankişiyeva, Piriyev, 2022*) adlarını çəkmək olar. “**Azərbaycan Bölgələrinin Maliyyə Özünəyeterliyi İndeksi**” (ABMÖİ) də bu qəbil tədqiqatlardandır.

* * *

Bu tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində göstərdikləri informasiya dəstəyinə görə – AR Maliyyə Nazirliyi Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyinə, AR İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinə, MN Vergi siyasəti və Gəlirlər şöbəsinin müdiri – Fikrət Şirinova, Bütəcə şöbəsinin müdiri – Fazil Fərəcova təşəkkürümüzü bildiririk.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Regional idarəetmə və maliyyə özünəyətərliyi konsepsiyası

Ölkədaxili regionların (inzibati ərazi vahidlərinin) tarazlı inkişafı hər bir dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Lakin ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, regionların tarazlı inkişafına nail olunması, o qədər də asan və qısa müddətdə həll olunan problem deyil. Problemin həllini çətinləşdirən məsələlərdən biri də regionların fərqli iqtisadi potensiala və coğrafi mövqeyə malik olmasıdır. Azərbaycan alimləri (*Ağayev, Mehtiyev 2021*) ölkə regionları arasında fərqlərin yaranmasına təsir göstərən amillər sırasına, onların iqtisadi-coğrafi mövqeyini, təbii şəraiti və ehtiyatlarını, əhalisinin məskunlaşması səviyyəsini, iqtisadiyyatının sahə və ərazi quruluşunu, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini və s. daxil edirlər. Əlbəttə ki, bu kimi fərqli xüsusiyyətlər regionların iqtisadiyyatına, sosial həyatına, maliyyə potensialına və maliyyə özünəyətərliyinə də öz təsirini göstərir. Bu səbəbdən hesab edirik ki, ölkədaxili regionların tarazlı inkişafına nail olmaqdan ötrü, hər şeydən əvvəl hər bir regionun yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və buna uyğun strateji qərarlar qəbul edilməlidir.

Hazırda dünya ölkələrində regionlararası qeyri-tarazlıq probleminin həlli məqsədilə ölkədaxili regionların iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması, maliyyə müstəqilliyi, yerli idarəetmə (və ya özünüidarəetmə) ilə mərkəzi idarəetmə arasındakı siyasi, iqtisadi, sosial, inzibati və maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində davamlı tədbirlər həyata keçirilir. Həyata keçirilən bu tədbirlər bir çox hallarda mərkəzsizləşmə, yəni liberal yönümlü, bəzən də mərkəzləşmə, yəni dirijist yönümlü olur. Şübhəsiz ki, regional idarəetmədə, inzibatçılıqda və maliyyələşmədə bu və ya digər istiqamətdə (liberal və ya dirijist) həyata keçirilən tədbirlərin nəticələri fərqli ola bilər. Təbii ki, buna bir çox obyektiv və subyektiv amillər də təsir göstərir. Bunlara: dövlət quruluşu

və dövlət idarəetmə forması, iqtisadi sistem və iqtisadi siyasət, ölkənin yerləşdiyi coğrafi mövqe, mentalitet və s. daxildir. Bəzi ölkələrdə mərkəzləşmə (dirijist), bəzi ölkələrdə isə mərkəzsizləşmə (liberal) tədbirləri daha effektiv olur ki, bu da siyasətçilər və tədqiqatçılar arasında daim ciddi diskussiyalara səbəb olur.

Bölgələrin idarə olunmasında çevikliyin və effektivliyin yüksəldilməsi, regionların iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, maliyyə dayanıqlığının artırılması həm bölgəsəl səviyyədə, həm də bütövlükdə ölkə səviyyəsində davamlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olunması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən ölkədaxili regionların (inzibati ərazi vahidlərinin, əyalətlərin) tarazlı sosial-iqtisadi inkişafı dövlətlərin strateji hədəfləri sırasında yer alır. Bu hədəfə çatmaq üçün dövlətlər (hökumətlər) iqtisadi sistemin və regionların da xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tənzimləyici tədbirlər (liberal və dirijist) həyata keçirirlər. Tənzimləyici tədbirlər həyata keçirilərkən regionların iqtisadi-coğrafi mövqeyi, təbii sərvətləri, insan potensialı, regionun gəlirləri və xərcləri arasındakı balans (maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi) və bu balansla təsir edən (regiondaxili və regionxarici) amillər və s. nəzərə alınır.

Bildiyimiz kimi, dünyanın əksər ölkələrində regionların idarə edilməsi dövlətin (mərkəzi hökumət) səlahiyyətli regional qurumları və /və ya yerli özünüidarəetmə (*müxtəlif ölkələrdə müxtəlif adlar altında olsa da mahiyyət etibarilə bir-birindən çox fərqlənirlər*) qurumları tərəfindən həyata keçirilir. Ölkələr bəzən bir-birindən müəyyən elementlərinə görə fərqli, bəzən də oxşar regional idarəetmə üsulu tətbiq edirlər. Ölkələr arasında əsas fərq adətən regional və mərkəzi idarəetmə qurumları arasında səlahiyyətlərin bölgüsündə və regional idarəetməyə verilən müstəqillik dərəcələrində olur. Bəzi ölkələrdə iqtisadi və sosial qərarların qəbulunda mərkəzi hökumətin tabeliyində olan yerli icra qurumlarına (yüksək mərkəzləşmə), bəzi ölkələrdə isə yerli özünüidarəetmə (bələdiyyələr) qurumlarına müəyyən üstün səlahiyyətlər verilir. Qurumlar arası səlahiyyətlərin tənzimlənməsində optimallığa nail olunması əlbəttə ki, regionların idarə olunmasına, iqtisadiyyatına və sosial həyatına pozitiv təsir göstərir. Burada səlahiyyətlərin bölgüsü və müstəqillik dedikdə – regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qərar qəbulunda mərkəzsizləşmə (liberalıq, müstəqillik) səviyyəsi başa düşülür. İnkişaf

etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, inzibati və fiskal mərkəzləşmə (dirijistlik) səviyyəsinin yüksək olması, bir çox hallarda bölgələrin maliyyə özünəyetərliyinə neqativ təsir göstərə bilər.

Mərkəzsizləşmə (başqa sözlə liberallaşma) – səlahiyyət və məsuliyyətin mərkəzi hökumətdən yerli icra, yerli özünüidarəetmə qurumlarına və özəl sektora ötürülməsi kimi – geniş mənəni özündə ehtiva edir (*Litvack and Seddon, 2002; Tong and Li, 2022*). Müasir araşdırmalarda regional mərkəzsizləşmənin siyasi, inzibati, fiskal və bazar mexanizmlərinin olduğu qeyd olunur. Bu mexanizmlər fərqli ölkələrdə, fərqli siyasi sistemlərdə fərqli üsullarla tənzimlənir və fərqli nəticələr əldə edilir. Əlbəttə ki, regional inkişafın tənzimlənməsində hər bir mexanizmin (*siyasi, inzibati, fiskal və bazar*) özünəməxsus rolu vardır. Bunların arasında inzibati və fiskal tənzimləmə mexanizmi regionların sosial-iqtisadi inkişafı baxımından daha əhəmiyyətli hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, regional fiskal mərkəzsizləşmə regionlarda həyata keçirilən tədbirlərin (layihələr, proqramlar və s.) maliyyələşdirilməsi, istehsalın və xidmətlərin səmərəli təşkili və regionun maliyyə özünəyetərliyinin təmin olunması baxımından daha faydalıdır.

Regionların maliyyə özünəyetərliyi (*Jouzar, 2021; Eckardt, 2008; Akai, Nishimura, Sakata, 2007*) regionların yerli mənbələrdən əldə etdikləri gəlirlər hesabına öz xərclərini ödəmək imkanına malik olmasıdır. Aparılan araşdırmalara istinadən də demək olar ki, regionların idarə edilməsi (və ya özünüidarəetmə) və maliyyə özünəyetərliyinin qiymətləndirilməsində ortaya çıxan bir çox problemlər məhz yerli və mərkəzi idarəetmə orqanları arasındakı münasibətlərin, xüsusilə inzibati və fiskal münasibətlərin tənzimlənməsi səviyyəsindən asılı olur.

Müasir dövrdə mərkəzi hökumətlə yerli idarəetmə orqanları arasındakı inzibati və fiskal münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizmləri ilə bağlı siyasilər və iqtisadçı alimlər fərqli baxışlar irəli sürürlər. Mübahisələrin uzun illərdir davam etməsinə baxmayaraq, hələ də universal idarəetmə və tənzimləmə mexanizmi tapılmamışdır. Bu baxımdan, bütün dövrlərdə və bütün ölkələrdə regional idarəetmədə inzibati və fiskal mərkəzsizləşmə və ya əksinə mərkəzləşmə problemi öz prioritetliyini saxlayır və bundan sonra da saxlayacaqdır. Bunun əsas səbəblərindən biri də iqtisadiyyatın dinamik dəyişən sektor olması

və ona zaman-zaman dəyişən çoxsaylı amillərin (iqtisadi və qeyri-iqtisadi) təsir göstərməsidir. Bu amillər həm ölkə iqtisadiyyatının, həm də regional iqtisadiyyatın inkişafına birbaşa və dolayısı ilə təsir edir. Odur ki, ümumölkə və region səviyyəsində baş verən iqtisadi hadisə və proseslərə çevik reaksiya vermək iqtidarında olan idarəetmə sisteminin formalaşdırılması günümüzün zəruri şərti kimi qarşıya qoyulur. Son illərdə inkişaf etmiş ölkələr, xüsusilə AB ölkələri bölgələrin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi və maliyyə özünəyeterliyinin yaxşılaşdırılması məqsədilə regional idarəetmənin, inzibati və fiskal mərkəzləşmənin yumşaldılması (mərkəzsizləşməsi) istiqamətində strateji tədbirlər həyata keçirirlər.

Ümumiyyətlə, bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar və dünya təcrübəsi göstərir ki, regionların maliyyə özünəyeterliyini gücləndirmək üçün ilk növbədə, regionların iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmalıdır. İqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək üçün isə, ilk növbədə hər bir regionun iqtisadi potensialı qiymətləndirilməlidir. Bir çox elmi araşdırmalarda regionların maliyyə dayanıqlığı səviyyəsi qiymətləndirilərkən, hər bir regionun iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi və istifadə səviyyəsi (*Nurlanova, Kireyeva and Ruzanov, 2017*), regionun iqtisadi-coğrafi mövqeyi, regional idarəetmə qurumlarının mərkəzi hökumətlə və öz aralarında münasibətlərin tənzimlənməsi (*Badrudin, 2017, Schuster and Vallier, 2010; European Committee, 2018; European Union, 2021*), fiskal tənzimləmə mexanizmləri (*Mulyani, Sudirno and Hakim, 2021; UN, 2015*) və s. problemlər əsas götürülür. Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, regional siyasət, regionların idarə olunmasında inzibatçılığın səviyyəsi, regional fiskal tənzimləmə mexanizmi iqtisadi potensialın formalaşması və səmərəli istifadəsinə imkan yaratmaqla, regionun maliyyə özünəyeterliyinin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bir çox tədqiqatlarda önə çıxan əsas ideya ondan ibarətdir ki, regionun yerli mənbələrdən əldə etdiyi gəlirləri nə qədər yüksək olarsa, həmin regionun mərkəzi hökumətdən asılı olmadan bölgə üçün faydalı olan layihələri həyata keçirmək qabiliyyəti bir o qədər yüksək olar. Bəzi araşdırmalarda regionların fiskal müstəqilliyin (mərkəzsizləşmənin) yerli mənbələrdən toplanan vəsaitlərin (yerli gəlirlərin) həcminə və bu vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinə müsbət təsir göstərdiyi qeyd olunur. Hesab olunur ki, (*Rusmin, and Scully, 2014; Lindaman and Thurmaier, 2002*) fiskal

mərkəzsizləşmə tətbiqi nəticəsində artan gəlirlər regiondaxili ehtiyacların ödənilməsinə, yerli əhaliyə daha yaxşı xidmətlərin göstərilməsinə, iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına və insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına daha əlverişli imkan yaradır. Əksər tədqiqatçılar regional fiskal mərkəzsizləşmənin yüksəlməsinin regionun gəlirlərinin artmasına və xərc göstəricilərin səmərəliliyinin yüksəlməsinə təsir göstərdiyini qeyd edirlər. Bu səbəbdən, bir çox Avropa Birliyi və İƏİT ölkələrində bu gün də regionların maliyyə özünəyeterliyi, regional fiskal mərkəzsizləşmə (mərkəzləşmə) problemi əsas diskussiya mövzusu olaraq qalmaqdadır. Regional problemlər: regionun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunması, regional idarəetmədə səmərəliliyin (inzibati mərkəzsizləşmə) yüksəlməsi, yerli büdcənin mərkəzləşmə və ya mərkəzsizləşmə səviyyəsi, regionun maliyyə dayanıqlığı və maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin yüksəlməsi, regionların tarazlı inkişafı, regional inkişafın tənzimlənməsi mexanizmi və s. daxildir (OECD, 2019).

Maraqlıdır ki, regionların maliyyə özünəyeterliyi, fiskal mərkəzləşmə, yerli və mərkəzi hakimiyyət orqanları arasında münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı problemə daha çox post-sosialist və post-sovet ölkələrinin mütəxəssisləri (Mukhtarova, Mouly et al. 2019; Mamedova, Hasanov et al., 2020; Gladkovskaya and Maksimova, 2016; Komlev, E, 2021; Cozma, Tirau, Puscas, 2022, Lialiuk, 2023) müraciət edirlər. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi bu ölkələrin inzibati amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçməsi, yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə idarəçiliyi) sisteminin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə hələ də qənaətbəxş səviyyədə olmamasıdır.

Ölkədaxili regionların tarazlı inkişafının tənzimlənməsi ilə bağlı araşdırmalar əlbəttə ki, inkişaf etmiş ölkələrin tədqiqatçıları, beynəlxalq təşkilatların mütəxəssisləri tərəfindən də (Parrado, 2015; López; Zyryanova, 2015; Masyuto, 2017; Mikheev, Tellants and at al, 2014; Afonso and Jalles, 2015) sistemli araşdırmalar aparılır, real vəziyyəti əks etdirən hesabatlar hazırlanaraq hökumətlərə təqdim edilir. Bu tədqiqatlarda bəzən yerli icra qurumları ilə yerli özünüidarəetmə qurumları arasında səlahiyyət bölgüsü, fiskal mərkəzsizləşmə, inzibatçılığın azaldılması probleminə daha geniş yer verilir.

Regionların tarazlı inkişafına yönəlik islahatlarda bölgələrin (əyalət və yerli səviyələrdə) maliyyə özünəyeterliyi probleminin həllinə xüsusi önəm verilir. Bölgələrin maliyyə özünəyeterliyinin təmin edilməsində mərkəzsizləşmə dərəcəsinin də nəzərə

alınması zəruri şərt hesab olunur. Çünki bir çox hallarda mərkəzləşmənin (idarəetmədə və fiskal siyasətdə) yüksək olması iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə olunmasına və regionların maliyyə özünəyetərliyinin təmin olunmasına maneə yaradır.

Dövlət büdcəsində olduğu kimi, regionun büdcə gəlirlərinə də çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillər təsir göstərir. Onları müxtəlif əlamətlərinə görə qruplaşdırmaq olar. Bunlara: ölkədaxili (və regiondaxili) iqtisadi və qeyri-iqtisadi amillər, həyata keçirilən iqtisadi və sosial islahatlar, həyata keçirilən fiskal siyasət, regionlara qoyulan investisiyalar, biznes sektorun aktivlik səviyyəsi, region iqtisadiyyatının sahə strukturu, regional və mərkəzi büdcələr arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi və s. daxildir.

Ümumən regionun maliyyə vəziyyəti və ya maliyyə özünəyetərliyi region büdcəsinin gəlir və xərclərinin strukturu, həmçinin büdcə daxilolmaları ilə (gəlirləri ilə) öhdəliklərini qarşılaya bilmə səviyyəsi vasitəsilə müəyyən olunur. Əgər xərclər gəlirləri üstələyर्सə və regionda konkret məqsədlərin reallaşdırılması üçün əlavə vəsaitə ehtiyac yaranarsa, o halda dövlətlər həmin bölgələrə mərkəzi büdcədən dotasiya ayırırlar. Lakin bu mexanizm müxtəlif ölkələrdə müxtəlif üsullarla reallaşdırılır. Xüsusən də mərkəzi büdcədən yerli büdcəyə dotasiya verilməsi və bu vəsaitlərin xərclənməsi mexanizmi, yerli özünüidarəetmə (bələdiyyələr) orqanlarının bununla bağlı qərar qəbul etmək səlahiyyətləri hər bir ölkədə fərqli üsullarla tənzimlənilir. Bu da ölkələrdə qüvvədə olan qanunvericilikdən, siyasi idarəetmədən, iqtisadi sistemdən və ölkə iqtisadiyyatında gedən proseslərdən asılı olur.

Ölkədaxili bölgələrin maliyyə təminatlığı və dayanıqlığının qiymətləndirilməsi metodları

Ölkə daxilində əyalətlərin (regionların) maliyyə potensialı və maliyyə dayanıqlığının ölçülməsi bir çox hallarda mürəkkəb və dəqiq qiymətləndirilməsi qeyri-mümkün olan problemlər sırasında dayanır. Bu hər bir ölkənin regionlarının iqtisadi potensialının, xüsusilə yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərinin həcmindən, bu sərvətlərdən istifadə olunma səviyyəsindən, regionların idarə olunmasının mərkəzləşmə dərəcəsindən, büdcə qanunvericiliyindən, fiskal siyasətindən və s. bu kimi bir çox amillərdən asılıdır.

Ölkələrdə regionların maliyyə potensialı, maliyyə dayanıqlığı və maliyyə özünə-yetərliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif metod və metodologiyalardan istifadə olunur. Bunlardan biri də PATTERN metodudur. Bu metod, 1964-cü ildə “Honeywell” (ABŞ) hərbi kosmik Şirkəti tərəfindən hazırlanmışdır. Sonradan bu metoddan bir çox dəyişikliklər edilmiş və universal sistemə çevrilmişdir. Bu metod hər hansı bir fəaliyyət sahəsində məlumatları vaciblik dərəcəsinə görə sıralamağa və təhlil etməyə imkan verən ekspert metodudur. PATTERN metodunun məqsədlər ağacında yer alan hər bir böyük problem ekspertlər tərəfindən hərtərəfli və etibarlı şəkildə daha kiçik ölçülə bilən alt-problemlərə bölünür.

Rusiya tədqiqatçısı (*НОВОСЁЛОВА, 2009*) bu metoddan istifadə edərək Rusiya Federasiyası regionlarının maliyyə təminatı səviyyəsini ölçməyə çalışmış və aşağıdakı formaldan istifadə etmişdir.

$$K_j = \frac{K_{ij}}{K_{i.max}}$$

Burada,

K_j – region üzrə hər bir göstəricinin nisbi qiyməti;

X_{ij} – regionun maliyyə təminatı səviyyəsinin faktik qiyməti;

$X_{i.max}$ – qiyməti ən yüksək olan göstərici;

i – göstəricilərin sayı;

j – araşdırılan regionların sayı.

Araşdırmada regionların maliyyə təminatının region üzrə adambaşına düşən məcmu məhsul, region üzrə adambaşına düşən gəlir və xərc göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi təklif olunur. Təklif olunan metoddan istifadə etməklə hər bir bölgə üçün yekun əmsal tapılır, hər bir bölgənin maliyyə təminatı səviyyəsi üzrə reyting qiyməti müəyyən olunur, regionların maliyyə vəziyyəti üzrə matrisi hazırlanır. Əldə olunan nəticələrə görə regionlar maliyyə təminatı səviyyəsi üzrə (yüksək, orta və aşağı) qruplaşdırılır.

Regionların maliyyə imkanları ilə bağlı araşdırmalardan biri də maliyyə müstəqilliyinin (*Шаклеина, МиДОВ, 2019*) qiymətləndirilməsidir. Tədqiqatçılar bu araşdırmada regionların maliyyə müstəqilliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı formaldan istifadə edirlər.

$$B_t = \frac{B_r}{B_{rt}} * 100\%$$

Burada,

B_r – regionun büdcə resursu;

B_{rt} – büdcə resurslarına tələbat. Bu regional sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının reallaşdırılması üçün tələb olunan maliyyənin sosial normativləri əsasında hesablanır.

Burada regionların maliyyə müstəqilliyinin qiymətləndirilməsi üçün 18 göstəricidən istifadə edilir. Bunlara: icmal büdcə sistemində vergi daxilolmalarının payı; dotasiyaların yerli vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi; icmal büdcənin xərclərinin vergi gəlirlərinə nisbəti; icmal büdcə xərclərində əvəzsiz daxilolmaların xüsusi çəkisi; ümumi daxilolmaların icmal büdcənin xərclərini ödəmə səviyyəsi; əvəzsiz daxilolmaların icmal büdcə gəlirlərinə nisbəti; məşğulluq səviyyəsi; vaxtı keçmiş kredit borclarının ümumi kredit borclarında xüsusi çəkisi; gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin xüsusi çəkisi; təşkilatların dövryyəsinin vergi yükü; təşkilatların aktivlərinin vergiyə cəlb olunma səviyyəsi; ümumi regional vergi yükünün regional ÜDM-ə nisbəti; istehsal prosesində vergi yükünün yaradılan əlavə dəyərdə payı; fiziki şəxslərin əmlak vergisi potensialı; nəqliyyat vergisi potensialı; torpaq vergisi potensialı; kiçik müəssisələrin, o cümlədən mikro müəssisələrin sayı; təqvim ili üzrə müəssisə və təşkilatların sayı daxildir (*Шаклеина, МиДОВ, 2019*). Əslində bu göstəricilər regionların iqtisadi və maliyyə potensialını qiymətləndirmək üçün daha uyğundur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, regionların maliyyə potensialı və maliyyə müstəqilliyi, fiskal mərkəzləşmə, idarəetmənin mərkəzləşməsi və s. məsələlər dövlətin quruluşundan (federativ, unitar) asılı olaraq dəyişir. Lakin burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm maliyyə təminatının qiymətləndirilməsi metodu, həm də maliyyə müstəqilliyinin qiymətləndirilməsi metodu ma-

liyyə özünəyetərliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün yetərli deyil. Belə ki, regionların maliyyə müstəqilliyi yüksək olduğu halda da maliyyə özünəyetərliyi təmin olunmaya bilər.

Bəzi tədqiqatçılar (*Яшина, Емельянова, 2008*) mərkəzi və region büdcələri arasında münasibətlərin tənzimlənməsi və regionların maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün 3 göstəricidən istifadə olunmasını tövsiyə edirlər. Bunlara: region büdcəsinin gəlir və xərc strukturunun kəmiyyət qiymətləndirilməsi, regionun maliyyə müstəqilliyi üzrə büdcə əmsallarının və nəhayət regionun büdcə əmsalları standartlarının müəyyən olunması daxildir.

Juravleva (*Журавлева, 2021*) regionun maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş büdcə gəlirlərinin və xərclərinin adambaşına düşən həcmnin region üzrə müəyyən edilmiş yaşayış minimumuna nisbəti; mərkəzləşdirilmiş büdcə gəlirlərinin büdcə xərclərinə nisbəti; ümumi müəssisələrin sayında zərərli işləyən müəssisələrin xüsusi çəkisi; istehlak qiymətləri indeksi və s. bu kimi maliyyə-büdcə göstəricilərindən istifadə olunmasını tövsiyə edir.

Regionların maliyyə potensialı, maliyyə müstəqilliyi, maliyyə dayanıqlığı və maliyyə təminatının qiymətləndirilməsi ilə bağlı bir çox araşdırmalarda dövlət (mərkəzi) büdcəsi gəlirlərində yerli büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisi və dövlət (mərkəzi) büdcəsi xərclərində yerli büdcə xərclərinin xüsusi çəkisi göstəricilərindən istifadə olunur. Bu göstəricidən əsasən regional büdcələrin mərkəzləşmə səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur regionun real maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsini müəyyən etməyə imkan vermir. Çünki regionlar əhalisinin sayına, iqtisadiyyatının böyüklüyünə və s. göstəricilərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bəzən büdcə gəlirlərində və xərclərində xüsusi çəkisi yüksək olan regionun maliyyə özünəyetərliyi zəif, bəzən də əksinə, büdcə gəlirlərində və xərclərində xüsusi çəkisi kiçik olan regionun maliyyə özünəyetərliyi yüksək ola bilər. Yəni ayrı-ayrılıqda hər bir regionun mərkəzi büdcəyə nə qədər gəlir qazandırması və mərkəzi büdcədən nə qədər vəsait alması regional maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün yetərli deyil. Çünki bu nisbət vergi qanunvericiliyindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Regional büdcənin müstəqillik (qərarvermə səlahiyyətləri) dərəcəsinin ölçülməsi metodlarından biri də (Гладковская, Цало., Тетеркина, 2017) mərkəzi büdcədən əvəzsiz daxilolmalardan asılılıq dərəcəsinin müəyyən edilməsidir. Bu aşağıdakı düsturla müəyyən edilir.

$$I_{RBA} = \frac{\sum R - GR}{\sum R},$$

I_{RBA} - regional büdcənin müstəqillik əmsalı,

$\sum R$ - təhlil edilən dövrdə regional büdcənin ümumi gəlirləri,

GR - təhlil edilən dövrdə büdcəyə əvəzsiz daxilolmaların (dotasiya və yardımlar) həcmi.

Bu metod əlbəttə ki, konkret olaraq hər bir regionun mərkəzi büdcədən asılılıq səviyyəsini və mərkəzləşmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün əhəmiyyətlidir. Lakin bu göstərici də regionların maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilmir. Çünki regionların mərkəzi büdcədən asılılıq səviyyəsi bir çox hallarda büdcə və vergi qanunvericiliyindən asılı olur.

Buna oxşar digər tədqiqat AB (Avropa Birliyi) Komissiyası tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatda birliyə daxil olan ölkələrin regionlarının yerli özünüidarəetmə və maliyyə müstəqilliyi səviyyəsi üzrə reytingi hazırlanmışdır. Bu reytingin hazırlanmasında hər bir Avropa Birliyi ölkəsinin yerli idarəetmə (və ya özünüidarəetmə) qurumlarının qərarvermə və maliyyə müstəqilliyi səviyyəsi ilə bağlı bir sıra kompozit göstəricilərdən istifadə olunmuşdur. Reyting birlik ölkələrində regional maliyyə müstəqilliyi səviyyəsini müqayisə etmək məqsədilə hazırlanmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, AB-da yerli idarəetmə (və ya özünüidarəetmə) qurumlarının müstəqilliyini artırmaq üçün yerli büdcələrin mərkəzləşmə səviyyəsinin azaldılmasına və yerli idarəetmədə qurumların səlahiyyətlərinin artırılmasına üstünlük verilir. AB ölkələrində və bir sıra İƏİT (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) ölkələrində yerli idarəetmə (və ya özünüidarəetmə) qurumlarının fəaliyyətinə əsaslanan indeks hesablanmışdır. Bu indeks və reyting sırası Lozanna Universitetinin Dövlət İdarəçilik

İnstitutunun (IDHEAP) professoru A.Ladner, N.Keuffer və A.Bastianen tərəfindən hazırlanmışdır. İndeks 30 illik dövrü əhatə edir (1990-2020) və ümumilikdə 57 ölkə üzrə (AB bütün ölkələri və İƏİT-in üzv dövlətləri) hesablanmışdır. Əldə olunan nəticələrə görə reyting sırası tərtib edilmişdir (OECD, 2019). Təqdim olunan indeksin metodologiyası 2014-cü ildə hazırlansa da sonradan metodologiyada bir sıra təkmilləşdirmələr aparılmışdır. Adı çəkilən reyting regionlarda yerli idarəetmə və yerli büdcələrlə bağlı qərar qəbuletmə müstəqilliyinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Reyting sırasında İsveçrə, Fransa, Portuqaliya və ABŞ yerli özünüidarəetmə subyektlərinin müstəqilliyi yüksək olan ölkələr olmuşdur (OECD, 2019).

Bu indeksdə əsas alt-göstəricidən biri də maliyyə müstəqilliyidir. Burada qiymətləndirmə yerli idarəetmə (yerli hökumət) orqanlarının vergilər, köçürmələr, rüsumlar vasitəsilə əldə etdiyi gəlirlər əsasında aparılır. Belə bir fikir irəli sürülür ki, regionların resursları yerli büdcə gəlirlərini formalaşdırmaq üçün nə qədər vacibdirsə, onların mərkəzsizləşməsi dərəcəsi də bir o qədər vacibdir. Şübhəsiz ki, fiskal müstəqillik, yerli özünüidarəetmə qurumlarının öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün lazım olan vəsaitin əldə edilməsi baxımından əhəmiyyətli addım hesab olunur.

Regionların maliyyə müstəqilliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində aparılan araşdırmaları ümumiləşdirərək belə demək olar ki, regionların maliyyə müstəqilliyinin təmin olunması üçün aşağıdakıların diqqət mərkəzində saxlanması vacibdir:

Birincisi, planlaşdırılmış büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə (büdcənin həm gəlir, həm də xərc hissəsində) nəzarət, şəffaflıq və xərclərin effektivliyi ilə bağlı standart yanaşmanın müəyyən edilməsi;

İkincisi, regional büdcənin mərkəzsizləşmə və qərarvermə səlahiyyətləri çərçivəsinin müəyyən edilməsi;

Üçüncüsü, regional büdcənin gəlir-xərc balansının qorunması, gözlənilməz risk hadisələri qarşısında dayanıqlığını təmin edən maliyyə ehtiyatları mənbəyinin müəyyən edilməsi.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, regionların maliyyə imkanlarının qiymətləndirilməsində indikativ metoddan da istifadə edilir. Bu metod daha geniş yayılmışdır. Bu

metodla qiymətləndirmədə regional büdcənin dayanıqlı olması, regional inkişafın tarazlı olması, regionların maliyyə müstəqilliyi, regional büdcə xərclərinin səmərəliliyi, regional büdcənin borc öhdəlikləri (mərkəzi, yerli və xarici) regional büdcə daxilolmalarının mənbəyi, büdcə xərclərinin iqtisadi inkişafa təsiri və s. göstəricilər əsasında aparılır. Bu metod bölgələrin maliyyə müstəqilliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, aparılan nəzəri araşdırmalar göstərir ki, maliyyə potensialı, maliyyə təminatı, maliyyə dayanıqlığı maliyyə müstəqilliyi ilə bağlı təklif edilən metodlar əlbəttə ki, regionların tarazlı inkişaf səviyyəsinin, maliyyə potensialı və maliyyə müstəqilliyinin qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Lakin regionların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün yetərli deyil.

Regionların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən nəticənin əldə olunması və uğurlu regional siyasət qərarlarının qəbul edilməsi üçün mövcud vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir. İlk baxışdan belə görünür ki, əgər hər hansı bir regionun maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi (yəni gəlirləri xərclərindən çoxdursa) yaxşıdırsa, deməli həmin region iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə edir. Lakin realıqda bu özünü doğrultmaya bilər.

Beləliklə, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, mövcud resurslardan səmərəli istifadə olunması, regionların maliyyə özünəyeterliyinin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatının davamlı inkişafında regionların rolunun artırılması istiqamətində planlı tədbirlərin həyata keçirilməsi tarazlı regional inkişafı təmin edə bilər. Bunun üçün ilk növbədə fundamental və tətbiqi xarakterli tədqiqatların aparılmasına ehtiyac vardır. Bu istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlar arasında ölkə regionlarının maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin böyük elmi və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Mərkəzsizləşmə İndeksi: Regional və yerli səviyyədə qiymətləndirmə

Bütün ölkələrdə regionların maliyyə özünəyətərliyi həyata keçirilən regional siyasətdən (siyasi, inzibati, fiskal) birbaşa asılıdır. Yerli özünüidarəetmədə inzibati idarəçiliyin, fiskal sistemin həddindən artıq mərkəzləşdirilməsi bir çox hallarda regional inkişafa maneə yaradan amil kimi dəyərləndirilir. Xüsusilə, fiskal sistemin həddindən artıq mərkəzləşməsi mərkəzi büdcədən ayrılan dotasiyanın (subsidiyanın) həcmünün artmasına zəmin yaradır. Yəni yerli xərclərin maliyyələşməsi mərkəzi hökumətlərin qərarlarından asılı olur. Bu da, bir çox hallarda yerli gəlirlərlə faktiki xərclər arasında uyğunsuzluq yaradır. Bütün ölkələrdə siyasi hakimiyyətlər bu problemi müxtəlif üsullarla həll etməyə çalışırlar. Lakin son illərdə AB və İƏİT ölkələrində yerli büdcələrin mərkəzsizləşməsi (liberallaşma, müstəqillik) tendensiyası müşahidə edilməkdədir. AB-ın üzvü olan və ya bu birliyə üzv olmağa çalışan bəzi post-sosialist və post-sovet ölkələrində regionların idarə olunmasında siyasi, inzibati və fiskal mərkəzləşmənin azaldılması istiqamətində islahatlar aparılır. Bu ölkələrin bir çoxu son illərdə regional inkişafın təmin edilməsi, regional inkişafda yerli özünüidarəetmənin rolunun gücləndirilməsi, regionların maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə özlərinin regional siyasətində dəyişikliklər həyata keçirirlər.

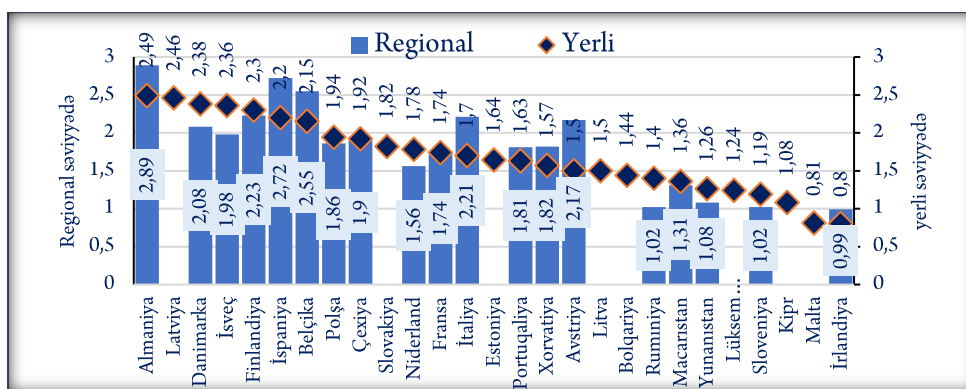
Ümumiyyətlə, regional idarəetmədə mərkəzləşmə səviyyəsinin azaldılması yerlərdə iqtisadi göstəricilərin və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması baxımından faydalı hesab olunur. Avropa Birliyinin Regional Komitəsi (*Europa, 2018*) tərəfindən birliyə daxil olan ölkələrdə regionların, siyasi, inzibati və fiskal (maliyyə) mərkəzsizləşmə dərəcəsi qiymətləndirilir. Bu üç göstərici əsasında AB ölkələri üçün “Mərkəzsizləşmə İndeksi”ni hesablayırlar (*European Committee of the Regions, 2021*). Bu indeks AB ölkələrində inzibati idarəetmə, fiskal idarəetmə və siyasi idarəetmə ilə bağlı mərkəzsizləşmə səviyyəsi üzrə müqayisə aparmağa imkan verir. “Mərkəzsizləşmə İndeksi” AB regionlarının və yerli özünüidarəetmənin siyasi, inzibati və fiskal mərkəzsizləşmə alt-indekslərinin ümumiləşdirilmiş orta göstəricisidir. Qeyd edək ki, AB ölkələrində “Mərkəzsizləşmə İndeksi” 2000-ci ildən hesablanır. Hər alt-indeks üzrə AB ölkələrində regionların mərkəzsizləşmə dərəcəsinə baxdıqda burada da fərqli nəticələrin olduğunu görmək olar.

“Mərkəzsizləşmə İndeksi” 3 ballıq (0-3) şkalaya əsaslanır. Burada 3 - mərkəzsizləşmənin yüksək, 2 - mərkəzsizləşmənin orta, 1 – mərkəzsizləşmənin zəif, 0 – isə mərkəzsizləşmənin çox zəif olduğunu göstərir. Bəzi AB ölkələrində (Latviya, Slovakiya, Litva, Estoniya, Bolqarıstan, Lüksemburq, Kipr və Malta) regional (vilayət, əyalət) statuslu regionlar olmadığından onlarda yalnız yerli səviyyə üzrə siyasi, inzibati və fiskal mərkəzsizləşmə dərəcəsi ölçülür.

“Mərkəzsizləşmə İndeksi” üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, AB ölkələrində bölgələrin regional və yerli səviyyədə mərkəzsizləşmə dərəcəsi bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Ümumilikdə, bir sıra AB ölkələrində regional mərkəzsizləşmə iki səviyyədə (regional və yerli) qiymətləndirilir.

Regional mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə 2020-ci ildə ilk beşlikdə Almaniya (2,89), İspaniya (2,72), Belçika (2,55), İtaliya (2,21) və Avstriya (2,17) yer almışdır. Yerli səviyyədə mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə isə ilk beşlikdə Almaniya (2,49), Latviya (2,46), Danimarka (2,38), İsveç (2,36), Finlandiya (2,30) yer almışdır. Bu ölkələrdə regional idarəetmənin mərkəzsizləşmə səviyyəsi AB-in digər ölkələrinə nisbətən daha yüksəkdir, yəni bu ölkələrdə liberal yönlü regional idarəetmə mexanizmi tətbiq olunur. (Qrafik 1)

Qrafik. 1. AB ölkələrində regional və yerli səviyyədə idarəetmənin mərkəzsizləşmə dərəcəsi, 2020-ci il.

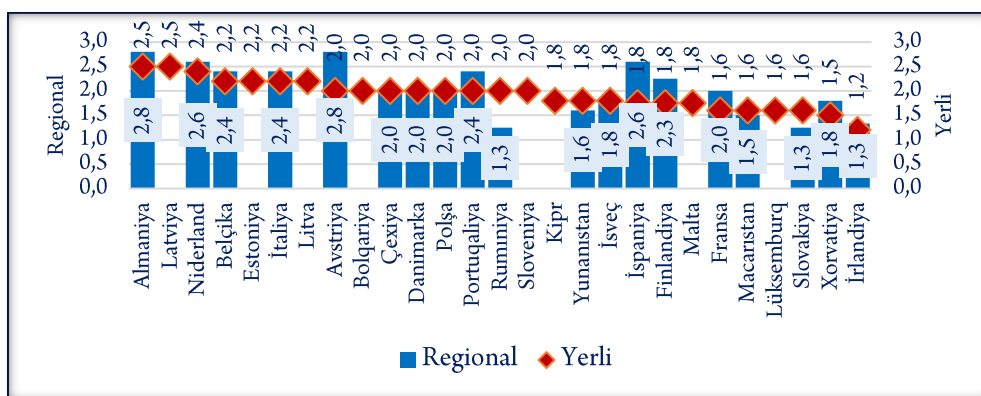
Qeyd. Burada 3-ə yaxınlaşma mərkəzsizləşmə (liberallaşma) dərəcəsinin, 0-a yaxınlaşma isə mərkəzləşmə (dirijistləşmə) səviyyəsinin artmasını göstərir.

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

AB regionlarının mərkəzsizləşməsi dərəcəsi reytingində son beşliyə isə Macarıstan (1,31), Yunanıstan (1,08), Rumıniya (1,02), Sloveniya (1,02) və İrlandiya (0,99) daxildir. Yerli səviyyədə mərkəzsizləşmə dərəcəsi indeksində sonuncu beşlikdə isə Lüksemburq (1,24), Sloveniya (1,19), Kipr (1,08), Malta (0,81), İrlandiya (0,80) olmuşdur. Bu ölkələrin yerli özünüidarəetmə səviyyəsində mərkəzləşmə dərəcəsi yüksəkdir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, “Mərkəzsizləşmə İndeksi” 3 sub-indeks əsasında formalaşdırılır. Bu sub-indekslərdən biri də AB ölkələrində regional və yerli özünüidarəetmənin siyasi mərkəzsizləşmə dərəcəsidir. AB ölkələri arasında regional siyasi mərkəzsizləşmə səviyyəsinə görə yenə Almaniya (2,80) və Avstriya (2,80) eyni indeks qiyməti ilə ilk sırada yer alırlar. Niderland (2,60) və İspaniya (2,60) eyni indeks qiyməti ilə 3-4-cü yerləri bölüşürlər. İtaliya və Portuqaliya isə 2,4 indeks qiyməti ilə 5-6-cı yerləri bölüşürlər. Bu ölkələrdə regional idarəetmədə siyasi müstəqillik digər AB ölkələrinə nisbətən yüksəkdir. Yerli özünüidarəetmədə siyasi mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə isə ilk beşlikdə Almaniya, Latviya, Niderland, Belçika və Estoniya yer alır. Bu ölkələrdə bölgələrin siyasi müstəqilliyi digərlərinə nisbətən yüksək hesab olunur. (Qrafik 2)

Qrafik 2. AB ölkələrində regional və yerli səviyyədə siyasi mərkəzsizləşmə dərəcəsi Sub-indeksi, 2020-ci il

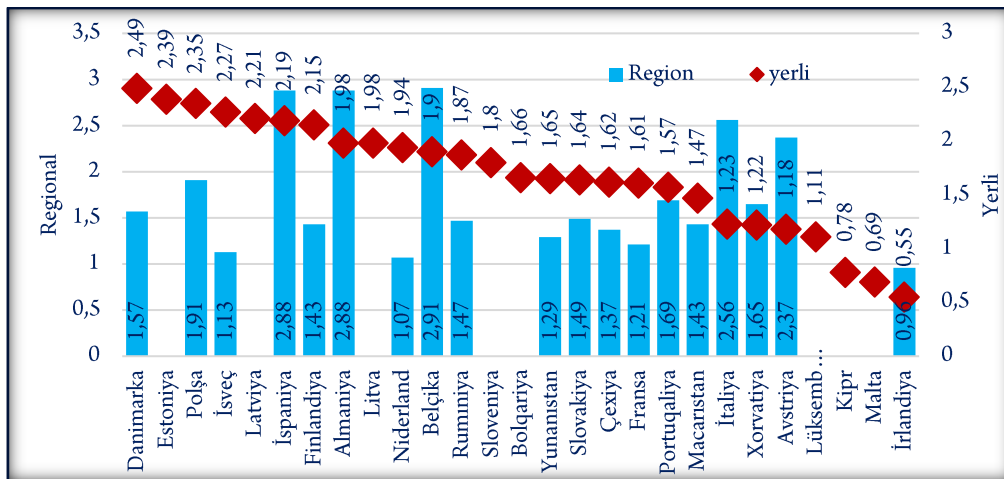
Qeyd. Burada 3-ə yaxınlaşma mərkəzsizləşmə (liberallaşma) dərəcəsinin, 0-a yaxınlaşma isə mərkəzləşmə (dirijistləşmə) səviyyəsinin artmasını göstərir.

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

AB ölkələrində regional siyasi mərkəzsizləşmə sub-indeksində son beşlikdə İrlandiya, Slovakiya, Rumıniya, Macarıstan, Yunanıstan kimi post-sosialist (İrlandiya xaric) ölkələri yer almışdır. Yerli özünüidarəetmənin siyasi mərkəzsizləşməsi göstəricisində isə son beşlikdə Macarıstan, Lüksemburq, Slovakiya, Xorvatiya və İrlandiya yer almışdır. Burada onu da vurğulamaq lazımdır ki, regionların siyasi mərkəzsizləşməsi ilə regionların maliyyə özünəyeterliyinin təmin olunması arasında asılılıq zəifdir.

“Mərkəzsizləşmə İndeksi” üzrə digər sub-indeksdə inzibatçılığın mərkəzsizləşməsi dərəcəsi ölçülür. Regional inzibatçılığın mərkəzsizləşməsi sub-indeksində Belçika (2,91), İspaniya (2,88), Almaniya (2,88), İtaliya (2,56), Avstriya (2,37) ilk beşlikdə yer almışdır. Yerli özünüidarəetmə səviyyəsində inzibatçılığın mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə ilk beşlikdə Danimarka, (2,49), Estoniya (2,39), Polşa (2,35), İsveç (2,27), Latviya (2,21) mövqə tutmuşdur. Göründüyü kimi, regional inzibatçılığın mərkəzsizləşməsi göstəricisinə görə ilk beşlikdə olan rayonlar, yerli özünüidarəetmənin mərkəzsizləşməsi dərəcəsi üzrə sıralamada ilk beşliyə daxil olmamışdır. (Qrafik 3)

Qrafik 3. AB ölkələrində regional və yerli səviyyədə inzibatçılığın mərkəzsizləşmə dərəcəsi Sub-indeksi, 2020-ci il

Qeyd. Burada 3-ə yaxınlaşma mərkəzsizləşmə (liberallaşma) dərəcəsinin, 0-a yaxınlaşma isə mərkəzləşmə (dirijistləşmə) səviyyəsinin artmasını göstərir.

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

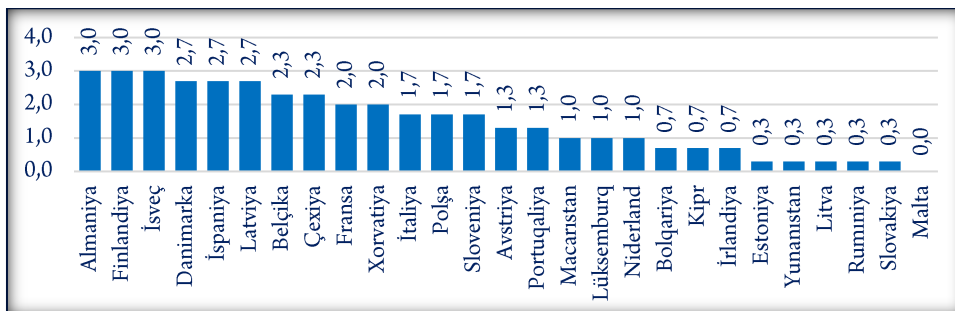
3 saylı qrafikdən görüldüyü kimi, regional səviyyədə inzibatçılıq dərəcəsi sub-indeksində İrlandiya (0,96), Niderland (1,07), İsveç (1,13), Fransa (1,21) və Yunanıstan (1,29), yerli səviyyədə isə Xorvatiya, Avstriya, Lüksemburq, Kipr, Malta İrlandiya son beşlikdə mövqe tutmuşdur.

Təhlillər göstərir ki, regional (əyalət) səviyyəsində idarəetmədə inzibatçılığın mərkəzsizləşmə dərəcəsi yüksək olan ölkələrdə əsasən, yerli özünüidarəetmənin mərkəzsizləşməsi dərəcəsi aşağıdır. Yəni regional idarəetmədə inzibatçılığın mərkəzsizləşməsi səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə yerli özünüidarəetmənin mərkəzsizləşməsi göstəricisi orta səviyyədədir. Bir çox hallarda inzibatçılıq dərəcəsinin yüksək olması regionların sosial-iqtisadi inkişafına maneə yaradan amil kimi qiymətləndirilir. Tarixi təcrübə də göstərir ki, idarəetmənin bütün səviyyələrində inzibatçılıq səviyyəsinin yüksəlməsi inkişafı əngəlləyir.

“Mərkəzsizləşmə İndeksi”ni formalaşdıran digər indikator regional səviyyədə fiskal mərkəzsizləşmə sub-indeksidir. Fiskal mərkəzsizləşmə dərəcəsi yalnız regional səviyyədə aparılmışdır. Regional səviyyədə tətbiq olunan fiskal tənzimləmə mexanizmi yerli özünüidarəetməni də əhatə edir.

Regional fiskal mərkəzsizləşmə sub-indeksində ilk beşlikdə, maksimum (3,0) indeks qiyməti ilə Almaniya, Finlandiya və İsveç ilk sıralarda, Danimarka, İspaniya və Latviya isə 2,7 indeks qiyməti ilə növbəti ilk sıralarda yer almışlar. (Qrafik 4)

Qrafik 4. AB ölkələrində regionların fiskal mərkəzsizləşmə dərəcəsi sub-indeksi, 2020-ci il

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

Fiskal mərkəzsizləşmə sub-indeksində son beşlikdə olan ölkələrə Yunanıstan, Litva, Rumıniya, Slovakiya və Malta daxildir. Regionların fiskal mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə Estoniya, Yunanıstan, Litva, Rumıniya, Slovakiya 0,3 indeks göstərici ilə sonuncu yerləri bölüşürlər. Maltanın digər ölkələrdən fərqli olaraq, kiçik ada ölkəsi olması səbəbindən burada regional fiskal mərkəzsizləşmə siyasəti aparılmır. Bu ölkələrdə regional gəlirlər və xərclərdə mərkəzləşmə üstünlük təşkil edir.

Aparılan təhlil göstərir ki, 2000-2020-ci illərdə “Mərkəzsizləşmə İndeksi”ndə və onun sub-indeksləri üzrə sıralamada ciddi dəyişiklik olmamışdır. Bu illərdə Avstriya, Estoniya, Çexiya, Xorvatiya, Litva və Latviyada regionların və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində mərkəzsizləşmənin artırılması istiqamətində islahatlar aparılmışdır.

Fiskal mərkəzsizləşmə sub-indeksin üzrə qiymətləndirmədə ölkələr mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə 4 qrupda təsnifatlaşdırılır. (Cədvəl 1)

Cədvəl 1. Fiskal mərkəzsizləşmə sub-indeksində ölkələrin mərkəzləşmə dərəcəsinə görə təsnifatı

Təsnifat	Ümumi regional xərclərin ümumi dövlət xərclərinə nisbəti
Yüksək mərkəzsizləşdirmə	35-100%
Orta mərkəzsizləşdirmə	27-34%
Aşağı mərkəzsizləşdirmə	20-26%
Çox aşağı/ sıfır mərkəzsizləşdirmə	0-19%

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

Almaniyada regional xərclərin ümumdövlət xərclərində payı 46%, Finlandiya 38%, İsveç 46%, Danimarkada 62%, Belçikada 46%, İspaniya 53% olmuşdur. Bu ölkələrdə yüksək mərkəzsizləşmə mexanizmi tətbiq olunur. Regional xərclərin ümumdövlət xərclərində xüsusi çəkisinə görə sonuncu yerdə 8% göstərici ilə Yunanıstan yer almışdır. Bu göstərici Bolqarıstanda 20%, Fransada 21% olmuşdur.

Ümumiyyətlə regionların və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində siyasi, inzibati və fiskal mərkəzsizləşmə istiqamətində işlərin aparılması ölkə regionlarının inkişafı baxımından əhəmiyyətli hesab olunur. Avropanın Almaniya, Belçika, Finlandiya, Danimarka, İsveçrə Avstriya kimi ölkələrində regional və yerli özünüidarəetmə qurumları səviyyəsində həm siyasi, həm inzibatçılıq, həm də fiskal sahədə müstəqilliyinin artırılması regionların tarazlı inkişafına müsbət təsir göstərir.

Bölgəsel maliyyə (fiskal) müstəqilliyi üzrə dünya təcrübəsi

Polşa

Son 20 ildə yerli özünüidarəetmə sahəsində daha çox islahat aparan və mütərəqqi təcrübə əldə edən ölkələrdən biri də Polşadır. Polşada üç səviyyəli yerli hakimiyyət sistemi (region, dairə və bələdiyyə) fəaliyyət göstərir. Bu ölkədə yerli özünüidarəetmə regional idarəetmə sisteminin əsasını təşkil edir və inzibati-ərazi səviyyəsində nəzərdə tutulan bir çox dövlət xidmətlərinə cavabdehlik daşıyır. Buraya daxildir:

- təhsil sektoru (uşaq bağçaları, ibtidai məktəblər və orta məktəblərin aşağı sinifləri);
- yerli ictimai nəqliyyat, yerli əhəmiyyətli yollara xidmət (ışıqlandırma daxil);
- təbiətin mühafizəsi, yaşıllığın qorunması;
- dəfnlə bağlı tədbirlər;
- kitabxana və ictimai mərkəzlərə xidmət və yenisinin qurulması;
- su təchizatı, kanalizasiya, məişət tullantılarının yığılması və daşınması;
- elektrik enerjisi və qazın paylanması xidmətinin göstərilməsi.

Polşada yerli özünüidarəetmə qurumları nə qədər mərkəzsizləşmiş olsa da, onların fəaliyyətinə güclü ictimai nəzarət mexanizmi qurulmuşdur. Eyni zamanda daha yaxşı və daha məhsuldar fəaliyyət göstərmələri üçün özünüidarəetmə sistemində əlverişli

rəqabət mühiti yaradılmışdır. Bundan başqa Polşada yerli özünüidarəetmə qurumlarının fəaliyyətində şəffaflıq və hesabatlılıq da əhəmiyyətli yer tutur. Onlar hər ilin əvvəlində göstərəcəkləri, ilin sonunda isə göstərdikləri xidmətlərlə bağlı hesabatlar hazırlayaraq yerli ictimaiyyətə təqdim edirlər. Əgər onların göstərdikləri xidmətlərin qiymətində əvvəlki illərlə müqayisədə nəzərəcarpacaq yüksəliş olarsa, o halda bunun səbəbləri ilə bağlı yerli ictimaiyyətə əhatəli hesabat verirlər. Mümkün olduğu təqdirdə qiymətləri aşağı salmaq üçün işlər aparırlar. (*PEMPAL, 2013*)

Statistik məlumatlara görə, Polşada ümumi kapital xərclərinin 60%-ə qədəri yerli özünüidarəetmə qurumlarının iştirakı ilə reallaşır. Bu xərclərin tərkibində nəqliyyat və kommunikasiya xərcləri əsas yeri tutur. Bu vəsaitlərin bir hissəsi AB Struktur Fondları tərəfindən qarşılır. Bu Fondlar AB ölkələrində əsasən, nəqliyyatın və su təchizatının idarə edilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, bərk məişət tullantılarının daşınmasına və yenidən emalına investisiya qoyurlar. Bunlarla yanaşı, regionlarda infrastrukturun təkmilləşdirilməsində iştirak edirlər. Məlumat üçün bildirək ki, 2007-2013-cü illərdə Struktur Fondları Polşanın regionlarında infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə 67,3 milyard avro investisiya qoymuşdur. Ümumiyyətlə, bu Fond, AB ölkələri regionlarında əhəliyə xidmət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsində və inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

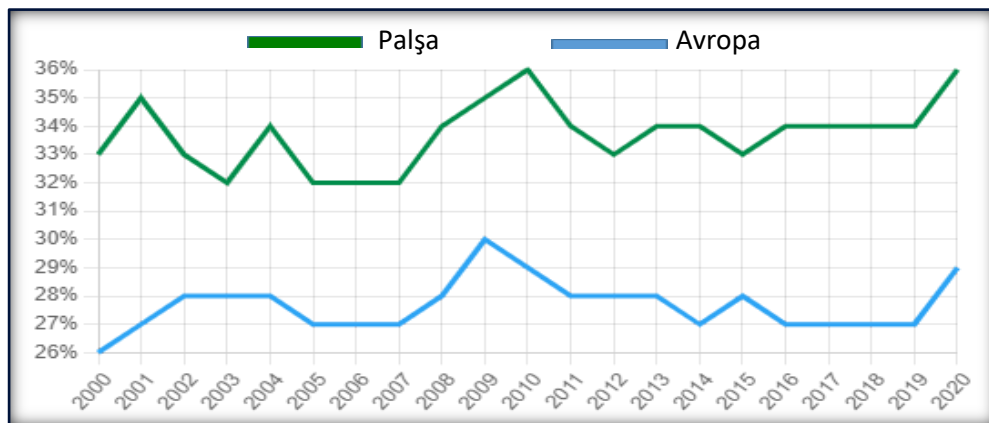
Polşada regionlar gəlirlərinin böyük hissəsini mərkəzi hökumətlə birgə yerli mənbələrdən topladıqları yerli vergilər hesabına formalaşdırırlar. Toplanan vəsaitlər əsasən regionların inkişafına və sosial proqramların icrasına sərf olunur. Əgər konkret məqsədlərin (dövlət əhəmiyyətli) reallaşdırılması üçün əlavə vəsait tələb olunarsa, bu zaman mərkəzi hökumətdən yardım alırlar. Bu yardım (dotasiya) əsasən inkişaf göstəricilərinə görə geridə qalan və əhalisinin rifah səviyyəsi aşağı olan regionlara yönəldilir.

Regional büdcənin formalaşmasında mərkəzləşdirilmiş formada toplanan gəlir və mənfəət vergisi üstün xüsusi çəkiyə malikdir. Gəlirlərin formalaşmasında növbəti yeri ümumi təyinatlı qrantlar tutur. Onu da qeyd edək ki, bu qrantların əhəmiyyətli hissəsi təhsil sektoruna yönəldilir. Qrantlar adətən mərkəzi hökumətlər tərəfindən hazırlanan məqsədli proqramların icrası üçün nəzərdə tutulur.

Son illərdə Polşada regionların maliyyə müstəqilliyinin artırılması istiqamətində islahatlar aparılmışdır. Polşa regional və yerli səviyyədə siyasi, inzibati və fiskal mərkəzsizləşmə göstəricilərinə görə AB ölkələri arasında orta sırada yer alır. Belə ki, Polşa regional və yerli mərkəzsizləşmə göstəricisinə görə 27 ölkə arasında 7-ci yerdə, siyasi mərkəzsizləşmə göstəricisinə görə 14-cü yerdə, inzibati mərkəzsizləşmə göstəricisinə görə 3-cü yerdə, fiskal mərkəzsizləşmə göstəricisinə görə 8-ci yerdə olmuşdur. Polşa hökuməti son illərdə regional və yerli səviyyədə mərkəzsizləşmənin artırılması, yəni müstəqilliyin və ya regional idarəetmədə liberallaşmanın artırılması istiqamətində önəmli tədbirlər həyata keçirmişdir.

2020-ci ildə Polşa regionların fiskal mərkəzsizləşməsi sub-indeksində 1,7 qiymətlə AB ölkələri arasında orta mövqedə yer almışdır. Bələdiyyə büdcələri regional səviyyədə idarə olunan ümumi dövlət maliyyəsinin təxminən 75%-ni təşkil edir. 2020-ci ildə Polşada regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi 34% təşkil edib. 5 sayılı qrafikdən görüldüyü kimi, Polşa regionların fiskal mərkəzsizləşmə göstəricisinə görə AB-in orta göstəricinin üstündə olmuşdur (**Qrafik 5**)

Qrafik 5. Polşada regional xərclərin ümumi dövlət xərclərinə nisbəti, %, 2000-2020-ci illər

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx?countryName=poland>

Qrafikdən göründüyü kimi 2003-cü illə müqayisədə 2020-ci ildə Polşada regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisində (32%-dən 34%-ə) artım olmuşdur. Ümumilikdə Polşada regionların inkişafı, regional (və yerli) özünüidarəetmənin yaxşılaşdırılması üçün məqsədli-proqram yanaşmadan istifadə olunur. Bu yanaşma bir çox Şərqi Avropa ölkələrində də yaygın şəkildə tətbiq edilir.

Ümumən, Polşanın regional idarəetmə və maliyyə özünəyətərliyi təcrübəsindən çıxarılan əsas nəticə ondan ibarətdir ki, bu ölkədə güclü strateji planlaşdırma kontekstində çoxsəviyyəli idarəetmə yanaşması tətbiq olunur və effektivdir. Polşa hökumətinin regionların yerli və mərkəzi büdcə maliyyələşməsi sahəsində aydın və dəqiq, monitorinq oluna bilən qanunvericilik bazası mövcuddur. Bu ölkədə həmçinin regionlararası müqayisəyə əsaslanaraq, gəlirlərini və xərclərini daha səmərəli istifadə edən regional idarəetmə subyektləri (bələdiyyələr) üçün müxtəlif təşviqedici mexanizmlər tətbiq olunur.

Bundan başqa, Polşada yerli özünüidarəetmə ilə bağlı informasiyaların toplanması və təhlilini həyata keçirən güclü monitorinq sistemi yaradılıb. Bu sistem mövcud çatışmazlıqların üzə çıxmasına və zamanında həllinə imkan yaradır. Məsələn, əgər cari ildə hər hansı regionun yerli büdcə proqnozundan 10%-lik kənarlaşma (azalma) müşahidə olunarsa, o zaman yerli özünüidarəetmə orqanlarından bunun səbəbləri ilə bağlı hesabatlar tələb olunur. Bundan başqa, Polşada regional səviyyədə hazırlanan strategiyalar (məqsədli proqramlar) Milli strategiya ilə əlaqələndirilir. Bütün bu fəaliyyətlərə isə Polşa hökumətinin Regional İnkişaf Nazirliyi nəzarət edir. Nazirlik yerli özünüidarəetmə orqanları ilə birgə regional strategiyanın metodoloji əsaslarını işləyib hazırlayır.

Ukrayna

Ukraynada unitar dövlət quruluşu mövcuddur. Ukrayna 25 vilayətdən (2014-cü ildə Rusiya tərəfindən ilhaq edilmiş bir muxtar vilayətdən) xüsusi nizamnaməsi olan iki şəhərdən və bələdiyyələrdən ibarətdir. Ukraynada regional hökumətlər iki səviyyəlidir. Burada regional və rayon şuraları (radi), şəhər, qəsəbə, kənd sovetləri və onların icra orqanları fəaliyyət göstərir. Mərkəzi icra hakimiyyətini yerli vilayət və rayon dövlət

idarələri (vilayət, rayon idarələri) təmsil edir. (*European Committee of the Regions, 2018*)

Ukraynada yerli özünüidarəetmə və maliyyələşmə sistemi əsasən Polşanın təcrübəsi üzərində qurulmuşdur. Son illərdə Ukraynada regional büdcələrin mərkəzləşmə səviyyəsinin azaldılmasına və dövlət idarəetmə qurumları ilə səlahiyyətlərin əsaslı şəkildə bölgüsünə üstünlük verilir (*Yehorycheva, 2016*). Aydınır ki, bu mexanizmin tətbiqi ilk növbədə, dövlətin xərc öhdəliklərinin yenidən bölünməsi ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Ukraynada 2014-cü ildən etibarən regional səviyyədə məqsədli-proqram büdcə maliyyələşməsi mexanizmləri işlənməyə və tətbiq olunmağa başlandı. 2015-ci ildən etibarən Ukraynada daxilolmalarının bərabər paylanması mexanizmi tətbiq edilir.

Tətbiq olunan yeni sistemlə əlaqədar olaraq, Ukraynada regionlarda toplanan bir sıra vergi növləri yerli büdcələrin gəlir mənbəyinə daxil edildi. Yalnız regionların gəlir və xərclərində kəsir yarandığı halda, yaxud da dövlət əhəmiyyətli layihələri icra olunduğu zaman mərkəzi hökumət tərəfindən həmin regionlara dotasiya verilir. Lakin bu vəsaitlərin xərclənməsi üçün yerli özünüidarəetmə orqanlarının qarşısına konkret vəzifələr qoyulur və onların icrasına nəzarət edilir. Lakin bu nəzarət, yerli özünüidarəetmə qurumlarının mərkəzi hakimiyyət orqanları ilə münasibətlərdə, qərarların qəbul edilməsində və icrasında müstəqilliyini azaltmır.

Ukraynada yerli özünüidarəetmənin yerli mənbələrdən toplanan vəsaitlərin ümumi həcmnin 13%-ni yerli vergilərdən (əmlak vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi 7%) əldə etdiyi gəlirlər təşkil edir. Yerli gəlirlərin 52,4%-ni isə mərkəzi hökumətin regionlara transferti təşkil edir. Son beş ildə yerli büdcələrin strukturunda vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi artmışdır. Vergi daxilolmaları 2007-ci ildəki 76,5%-dən 2013-cü ildə 86,8%-ə yüksəlmişdir. Yerli büdcələrin ən böyük gəlir mənbəyi gəlir vergisidir. (*European Committee of the Regions, 2018*)

Bələdiyyə büdcələri öz gəlirlərinin böyük hissəsini (86,3%) sosial siyasət və mədəniyyətə (təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və rifah, mədəniyyət və incəsənət, bədən tərbiyəsi və idman) ayırır. Bələdiyyələr səlahiyyətinə verilən ərazilərdə öhdəliklərin icrasını həyata keçirir.

Ukraynanın yerli özünüidarəetmə sistemində aparılan islahatlar əsasən regionların özünümaliyyələşdirmə imkanlarının artırılmasına hədəflənmişdir. Sistemin idarə olunmasında yerli özünüidarəetmə qurumları arasında əməkdaşlığın inkişafına da önəm verilir. Son illərdə Ukraynada yerli özünüidarəetmə sistemində çevikliyin təmin olunması üçün elektron xidmətlərə və rəqəmsal məlumatlara çıxışın artırılması istiqamətində də ciddi işlər aparılır, yerli özünüidarəetmənin konkret modellərinin işlənilib hazırlanması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilirdi. Lakin Ukrayna və Rusiya arasındakı müharibə Ukraynada bir çox islahatların aparılmasına maneə yaratdı.

Amerika Birləşmiş Ştatları

ABŞ Federal dövlətdir. Bu ölkənin dövlət quruluşu və regional idarəetmə sistemi AB ölkələrində bir çox aspektinə görə fərqlənir. ABŞ-da şəhərlər əsasən yerli özünüidarəetmə qurumları tərəfindən idarə olunur. Bu ölkədə yerli özünüidarəetmə sistemi güclü maliyyə bazası əsasında fəaliyyət göstərir. ABŞ-da yerli özünüidarəetmənin maliyyə bazası, yerli mənbələrdən əldə olunan gəlirlər, Ştatlardan və Federal hökumətdən alınan maliyyə vəsaitləri hesabına formalaşdırılır. Ştatların yerli mənbələrdən topladığı vəsait ümumi gəlirlərinin təqribən üçdə ikisini təşkil edir. Gəlirlərinin üçdə birini isə Ştatların büdcəsindən və Federal büdcədən alırlar. Bu onu göstərir ki, ABŞ-da yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətində mərkəzləşmə dərəcəsi yüksəkdir. Onu da qeyd edək ki, ABŞ-da ştatların statusu və ştat daxilindəki inzibati ərazi vahidlərinin idarə olunması mexanizmi AB ölkələrindən fərqlidir.

ABŞ-da tikinti və yolların saxlanması üzrə xərclərin 38 faizi, təhsil üzrə xərclərin 68 faizi, həmçinin ibtidai və orta təhsil üzrə xərclərin 99 faizi, ölkə polisinin saxlanması üzrə xərclərin 74 faizi, səhiyyə üzrə xərclərin 41 faizi və yanğından mühafizə üzrə xərclərin 100 faizi yerli hakimiyyət orqanlarının büdcəsindən ödənilir (*Yusifov, İsmayılov və Hüseyn, 2016*).

ABŞ-da yerli gəlirlərin əsas mənbəyini əmlak vergisi, satış vergisi, gəlir vergisi və yerli hökumətlərin (özünüidarəetmə orqanlarının) müxtəlif gəlirləri təşkil edir. Ştatların ən mühüm və ən böyük gəlir mənbəyi məhz əmlak vergisi hesab olunur. İkinci əsas gəlir mənbəyini satış vergisi təşkil edir. Onu da bildirək ki, ABŞ-da satış üzrə vergi

dərəcələri bölgələrə görə dəyişir. Bu ölkədə satış vergisinin özü də iki hissəyə bölünür: ümumi və xüsusi satış vergisi. Ümumi satış vergisi - istehlak məhsullarının satışından, xüsusi satış vergisi isə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş mal və xidmətlərin satışından tutulur.

ABŞ-da regional və yerli idarəetmə (özünüidarəetmə) qurumları gəlir vergisi yığmaq hüququna malikdirlər. Özünüidarəetmə qurumlarının gəlir vergisindən topladığı vəsaitin ümumi vergi daxilomalarında xüsusi çəkisi digər vergilərlə müqayisədə aşağıdır. Buna baxmayaraq, yerli hökumətlərin əsas və sabit gəlir mənbələrindən biri hesab olunur. Regionların Mərkəzi Federal hökumətdən aldıkları maliyyə yardımları da yerli gəlirlərə daxil edilir. Lakin bu yardımlar bir çox ölkələrdə olduğu kimi, ABŞ-da da konkret bir məqsəd üçün verilir və məqsəddən kənar işlərin görülməsinə xərclənə bilməz. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, ABŞ-da yerli özünüidarəetmə qurumlarının aldıkları yardımlar əsasən təhsil və səhiyyə xidmətlərinin maliyyələşdirilməsinə və infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə yönəldilir. Mərkəzi Federal hökumət yerli özünüidarəetmə qurumlarına maliyyə yardımı göstərərkən, regionda yaşayan ümumi əhəlinin sayı, regionda şəhər və kənd əhəlisinin sayı, adambaşına düşən gəlirlər, vergi daxilolmaları və yerli xərclər nəzərə alınır (*Mehmet, Köseoğlu, 2016*). ABŞ-da yerli özünüidarəetmə qurumlarının əksəriyyəti yerli xərcləri təmin etmək üçün Federal Büdcədən maliyyə vəsaiti (dotasiya) alırlar. Bu, onu göstərir ki, ABŞ-da yerli büdcələr bəzi Avropa ölkələri ilə müqayisədə daha çox mərkəzləşmişdir.

Fransa

Fransada yerli idarəetmənin üç səviyyəsi (əyalət, departament və yerli özünüidarəetmə) vardır. Avropanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisədə Fransada yerli özünüidarəetmə sisteminin mərkəzləşməsi səviyyəsi, yəni mərkəzi hökumətin regional idarəetməyə müdaxiləsi daha yüksəkdir. Fransada regional və yerli özünüidarəetmə qurumlarının mərkəzsizləşmə dərəcəsi AB-in bir çox ölkələri ilə müqayisədə yüksəkdir. Belə ki, Fransa “*Mərkəzsizləşmə İndeksi*” reytingində 13-cü yerdə olmuşdur. Regional və yerli səviyyədə siyasi mərkəzsizləşmə sub-İndeksində 22-ci yerdə, inzibati

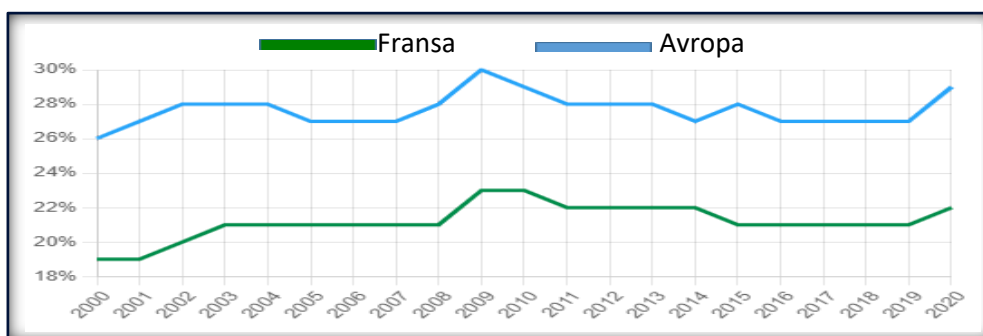
mərkəzsizləşmə sub-indeksində və fiskal mərkəzsizləşmə sub-indeksində 18-ci yerdə olmuşdur.

Fransada regional, departamentlər və yerli səviyyədə qəbul edilən qərarların əksəriyyəti bilavasitə Mərkəzi hökumətlə razılaşdırılmaqla həyata keçirilir. Bu sistem çox vaxt tədqiqatçılar tərəfindən tənqid olunur. Hesab olunur ki, bu şəkildə mərkəzləşmə bürokratiyanı artırır, qərarların çevik qəbuluna maneə yaradır. Fiskal mərkəzləşmənin yüksək olması nəticəsində Fransada yerli özünüidarəetmə qurumları hər il dövlət büdcəsindən böyük yardımlar alır. 2020-ci ildə dövlətin ayırdığı vəsaitlər bələdiyyələrin büdcələrinin təqribən 30%-ni təşkil etmişdir.

Ümumən Fransada regional büdcələrin gəlirləri dörd növ yerli vergi yığımından formalaşır. Bunlara: yerli biznesdən (dövlət müəyyən edir) toplanan vergilər, idarələr və bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilən əmlak vergisindən daxilolmalar, bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilən rezident və torpaq vergiləri daxildir. (*European Committee of the Regions, 2018*)

Fransada regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi 2020-ci ildə 22% olmuşdur. 2000-ci illə müqayisədə 2009-cu ildə regional xərclərin xüsusi çəkisində artım olsa da, 2020-ci ildə (2009-cu ilə nisbətən) yenidən azalmışdır. Ümumilikdə 2000-2020-ci illərdə Fransada regional fiskal mərkəzsizləşmə istiqamətində dəyişiklik olmuşdur. Buna baxmayaraq Fransada regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi (22%) AB üzrə orta göstəricidən (29%) aşağı olmuşdur. (**Qrafik 6**)

Qrafik 6. Fransada regional xərclərin ümumi dövlət xərclərinə nisbəti, %

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

Fransada regional maliyyələşmənin yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirlərdən biri də, yerli kredit qurumları tərəfindən onlara güzəştli şərtlərlə təklif edilən qısa və uzunmüddətli kreditlərdir. Yerli özünüidarəetmə qurumları kredit təşkilatlarına müraciət etdiyi halda, həmin təşkilatlar regionların maliyyə vəziyyətini qiymətləndirərək, onlara kredit ayırırlar (*İbrahimov, 2014*). Yerli özünüidarəetmə eyni zamanda mərkəzi hökumət tərəfindən irəli sürülən şərtlərə uyğun olaraq, regionlarda mərkəzi hökumətin reallaşdırdığı layihələrin icrasına cəlb edirlər. Fransanın yerli özünüidarəetmə qurumları büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirilən yerli infrastruktur quruculuğunda tərəf kimi iştirak edirlər. Beləliklə, Fransada dövlət investisiyalarının 73%-dən çoxu yerli hökumətlərin iştirakı ilə həyata keçirir (*Andersson, 2015*).

Ekspertlərin fikrincə, Fransada regional idarəetmədə mərkəzləşmə sistemi effektiv deyil, daha çox xərc tələb edir və bir çox hallarda məqsədlərin vaxtında reallaşdırılmasını çətinləşdirir. Hesab olunur ki, regional idarəetmədə (siyasi, inzibati və fiskal) mərkəzləşmə dərəcəsinin yüksək olması regional özünüidarəetmədə milli maraqlardan daha çox şəxsi maraqları önə çıxarır. Bu da son nəticədə regionların tarazlı inkişafına maneə yaradır.

Almaniya

Almaniya federal dövlətdir. Fransa və Böyük Britaniyadan fərqli yerli idarəetmə quruluşuna malikdir. Almaniya əyalətlər (regional özünüidarəetmə) federal qanunlar çərçivəsində bir çox dövlət səlahiyyətlərini və dövlət funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bu ölkədə yerli hökumətlərin (regional özünüidarəetmənin) onlara verilən səlahiyyətlər daxilində bütün sahələrdə qanunlar qəbul etmək hüququ vardır. 2019-cu ildə qəbul edilmiş “Digitalpakt Schule” adlı yeni qanunla federal hökumətə məktəblərdə rəqəmsal infrastrukturun inkişafı üçün bələdiyyələrə birbaşa maliyyə yardımı göstərmək hüququ verilmişdir. Ümumən Almaniya regional idarəetmədə liberal yönümlü yanaşma tətbiq olunur.

Almaniyada vergilərin böyük əksəriyyətini əyalətlər toplayır. Bundan əlavə, ƏDV daxilolmalarının 75%-i əyalətlər arasında yenidən bölüşdürülür. Yerli özünüidarə orqanlarının gəlirlərinin 74%-i bələdiyyələrin özləri tərəfindən toplanan vergilərdən ibarətdir.

Almaniyada bəzi vergilər (gəlir vergisi, mənfəət vergisi və əlavə dəyər vergisi) federal və yerli səviyyəli büdcələr arasında bərabər və ya proporsional bölünür. Gəlir vergisi və mənfəət vergisi üzrə daxilolmalar federal və regional büdcələr arasında bərabər bölünür. Bu bölgü mexanizmi Almaniyanın əsas qanununda təsbit olunmuşdur. Əlavə dəyər vergisinin bölgüsü isə federasiya və ərazilərin öz xərclərini qarşılamaı üçün bərabər hüquqlara əsaslanaraq proporsional bölgüsü əsasında aparılır və hər il dəyişir. Məsələn, 2014-cü ildə ƏDV-nin 53%-i federal büdcəyə, 45%-i region büdcələrinə, 2%-i isə yerli büdcələrə yönəldilmişdir. (*Ileana, Carmela, Martin, Sanja, Iris, 2018*)

Almaniyada gömrük rüsumları, aksizlərin əksəriyyəti (enerji, tütün və digər), sığorta vergisi və digər gəlirlər federal büdcəyə daxil olur. Regional vergilərə isə əmlak və mirasa görə vergilər, kommərsiya əməliyyatlarına tətbiq olunan əksər vergilər (xüsusilə torpaq ərazilərinin alınması zamanı ödənilən vergilər) və bir sıra həcmcə kiçik vergilər daxildir. Yerli büdcələrə sənaye və ticarət fəaliyyətindən əldə edilən mənfəət vergisi və torpaq vergisi ödənilir.

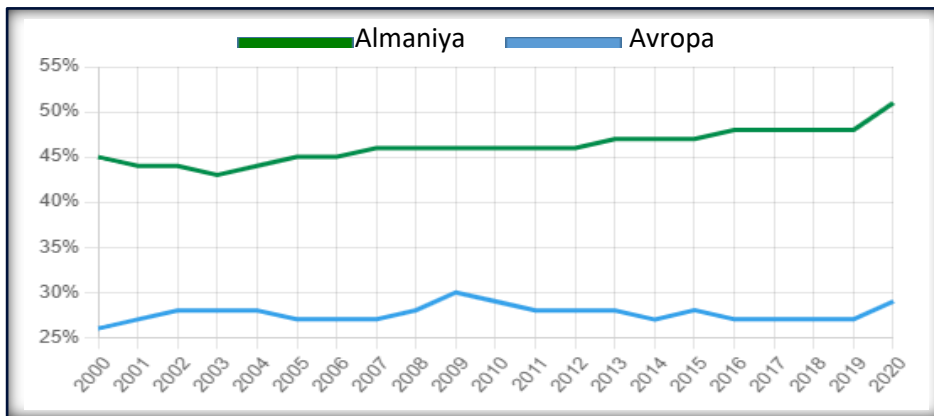
Tədqiqatçıların (*Кузнецова, 2015*) fikrincə, Almaniyanın Federal Maliyyə Nazirliyi regionların maliyyələşməsində tarazlıqı təmin etmək üçün aşağıdakı dörd məsələyə diqqət ayırır:

- 1) vergi daxilolmalarının federal və yerli büdcələr arasında bölüşdürülməsi;
- 2) bir sıra vergilərin ərazilərin büdcələrinə keçirilməsi qaydasının müəyyən olunması;
- 3) ərazinin büdcə gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi – gəlirlərin “zəngin” və “yoxsul” ərazilər arasında yenidən bölüşdürülməsi;
- 4) “yoxsul” ərazilərə federal büdcədən qrantların ayrılması.

AB regionlarının “Mərkəzsizləşmə İndeksi” üzrə reytingdə Almaniya həm ümumi regional (əyalət) mərkəzsizləşmə, həm də yerli səviyyədə mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə birinci sırada yer almışdır. Eyni zamanda regional və yerli səviyyədə siyasi mərkəzsizləşmə sub-İndeksində birinci sırada, inzibati mərkəzsizləşmə sub-İndeksində regional və yerli səviyyədə 8-ci, fiskal mərkəzsizləşmə sub-İndeksində isə 3-cü sırada yer almışdır.

Almaniyada yüksək regional fiskal mərkəzsizləşmə nəticəsində regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi artmışdır. Belə ki, 2000-ci ildə Almaniya regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi 45% olduğu halda, 2020-ci ildə bu 51%-ə yüksəlmişdir. (Qrafik 7)

Qrafik. 7. Almaniya regional xərclərin ümumi dövlət xərclərinə nisbəti, %

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

Qrafikdən görüldüyü kimi, Almaniya regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi AB ölkələri üzrə orta göstəricidən 22 faiz bəndi yüksəkdir.

Yekun olaraq onu qeyd etmək olar ki, Almaniya əyalətlərə siyasi, inzibati, fiskal müstəqilliyin verilməsi regionların maliyyə özünəyətərliyinin təmin edilməsində və regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

İtaliya

İtaliya parlament respublikasıdır. Bu ölkə 20 bölgədən (onlardan beşi Konstitusiyaya ilə verilmiş xüsusi müstəqilliyə malikdir), 107 əyalətdən və bələdiyyələrdən ibarətdir. İtaliyada üç səviyyəli (vilayət, böyük şəhər və bələdiyyə) regional idarəetmə sistemi fəaliyyət göstərir. Onu da qeyd edək ki, İtaliyada regional idarəetmə sistemi Almaniya, Belçika və Avstriya kimi ənənəvi federasiyalardan fərqlənir. Bununla belə, İtaliya bölgələri həm gəlirlər, həm də xərclər baxımından yüksək fiskal müstəqilliyə malikdir.

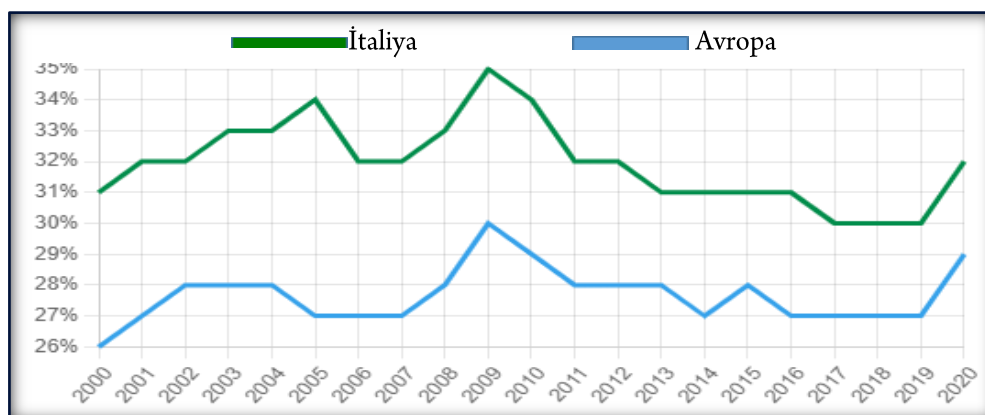
İtaliyada regionlar öz xərclərini əsasən sənaye fəaliyyətlərinə görə topladıqları regional vergilərdən, fərdi gəlir vergisindən, ƏDV-dən və tibbi xidmətlər üçün sığorta ayırmalarından formalaşdırır.

Bununla belə, regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq məqsədilə 2003-cü ildə xüsusi fond yaradılmışdır. Bu fondun əsas məqsədi zəif inkişaf etmiş regionlara maliyyə dəstəyi göstərməkdir. Hökumətin İqtisadi planlaşdırma üzrə İdarəetmə Komitəsi bu fonda hər il müəyyən məbləğdə vəsait ayırır. Fond hər ilin sonunda regionların inkişaf səviyyəsini və maliyyə vəziyyətini dəyərləndirir, geridə qalan bölgələrə maliyyə dəstəyi göstərir. Fond öz fəaliyyətini üç istiqamətli maliyyələşmə prinsipinə əsaslanaraq qurmuşdur. Bunlara: infrastrukturun dəstəklənməsi, real iqtisadiyyatın dəstəklənməsi, məşğulluğun və təhsilin dəstəklənməsi istiqamətləri daxildir.

İtaliyada “Mərkəzsizləşmə İndeksi” regional idarəetmənin mərkəzsizləşdirilməsi üzrə sıralamada regional səviyyədə 5-ci yerdə, yerli səviyyədə isə 13-cü yerdə olmuşdur. İtaliyada əyalətlərə verilən müstəqillik yerli özünüidarəetməyə nisbətən daha böyükdür. Siyasi mərkəzsizləşmə sub-İndeksi üzrə reytingdə isə 6-cı yerdə (regional və yerli səviyyədə), inzibati mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə regional səviyyədə 4-cü yerdə, yerli səviyyədə isə 21-ci yerdə qərarlaşmışdır.

İtaliya regionların fiskal mərkəzsizləşmə dərəcəsinə görə AB ölkələri arasında 11-ci yerdə olmuşdur. İtaliya regional fiskal mərkəzsizləşmə təsnifatına görə orta dərəcəli mərkəzsizləşmiş ölkələr qrupuna daxildir. Belə ki, 2020-ci ildə regional xərclər (yerli hökumət xərcləri) ümumi dövlət xərclərinin 32%-ni təşkil edib. Bu nisbət 2009-cu ildə 35%-ə yüksəldə də, sonrakı illərdə yenidən azalaraq 32%-ə düşmüşdür. (Qrafik 8)

Qrafik 8. İtaliyada regional xərclərin ümumi dövlət xərclərinə nisbəti, %, 2000-2020-ci illər

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

İtaliya 2020-ci ildə regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi göstəricisinə görə AB ölkələri üzrə orta göstəricini 3 faiz bəndi üstələyir. İtaliyada yerli özünüidarəetmənin demək olar ki, heç bir xərcləmə gücü yoxdur və ümumi yerli hökumət xərclərinin yalnız 3%-nə nəzarət edir. Bələdiyyələrin ümumi dövlət xərclərində payı isə 10%-dən bir qədər azdır. (*Ileana, Carmela, Martin, Sanja, Iris, 2018*).

İtaliyada regional səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərin monitorinqi aparılır. Bununla bağlı regional və milli səviyyədə dövlət investisiyalarının monitorinqi milli sistemi yaradılıb. Vəsaitlərin istifadəsində şəffaflığın artırılması üçün milli statistika sistemində “regional dövlət hesabları” adlı xüsusi məlumatlar bazası yaradılıb. Bu baza regionlara ayrılan vəsaitlərin istifadəsinin effektivliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə yaradılıb və yerli hökumət orqanlarının fəaliyyətlərinin, onlara ayrılan yardımların səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

İspaniya

İspaniya parlament monarxiyasına malik mərkəzləşdirilməmiş unitar dövlətdir. İspaniya müstəqil idarəetməsi olan regiondan, əyalətdən, yerli özünüidarəetmədən (bələdiyyə) və iki müstəqil şəhərdən ibarətdir. İspaniyada ölkənin regionlarının sosial-

iqtisadi inkişafına cavabdehlik daşıyan ayrıca nazirlik yoxdur. Regional inkişaf problemlərinin müzakirəsi və qərarların qəbulu prosesinə müxtəlif nazirliklər cəlb olunur. Regional məsələlərlə, demək olar, bütün nazirlik və komitələr bu və ya digər dərəcədə məşğul olur. Şübhəsiz, bu sahədə əsas fəaliyyət regional inkişaf siyasətinin əsas aləti olan büdcələrarası münasibətlər modelini tətbiq edən Maliyyə nazirliyinə aiddir.

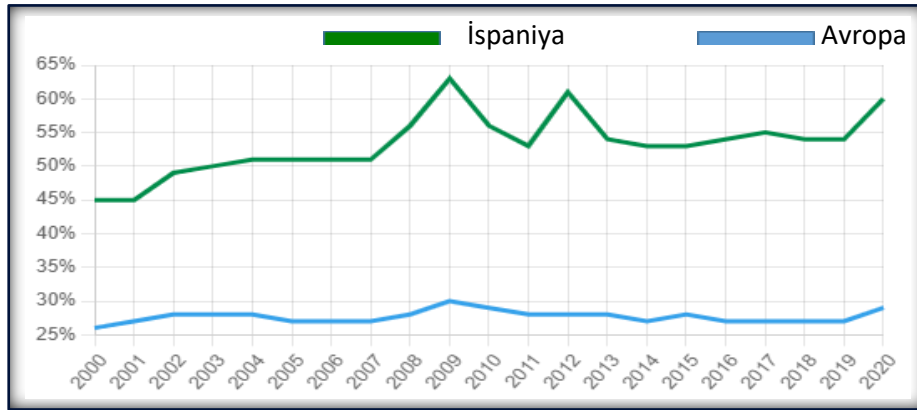
İspaniyada mərkəzi hökumət xarici siyasət, müdafiə, ədliyyə, valyuta və ümumi səhiyyə standartları kimi strateji məsələlərdə üstünlüyünü saxlayır. Ətraf mühitin mühafizəsi, iqtisadi məsələlər (məsələn, nəqliyyat və rabitə), mənzil-kommunal təsərrüfatı, səhiyyə, təhsil və sosial müdafiə sahəsində xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı məsələlərdə isə əyalətlərə müstəqillik verilmişdir.

AB ölkələrində regionların mərkəzsizləşməsi göstəricisinə görə İspaniya ümumi regional səviyyə üzrə 27 ölkə arasında 2-ci yerdə, yerli səviyyədə mərkəzsizləşmə göstəricisində isə 6-cı yerə olmuşdur. Regionların siyasi mərkəzsizləşmə sub-indeksində regional səviyyədə 4-cü yerdə, yerli səviyyədə isə 19-cu yerdə olmuşdur. İnzibatçılıq sub-indeksində müvafiq olaraq 3-cü və 6-cı yerdə mövqe tutmuşdur.

İspaniya regional (əyalət) özünüidarəetmənin fiskal mərkəzsizləşmə dərəcəsi göstəricisinə görə AB ölkələri arasında 5-ci yerdə olmuşdur. Bu, onu göstərir ki, İspaniyada regionların maliyyə müstəqilliyi bir çox Avropa ölkələrinə nisbətən yüksəkdir. Bu da regional xərclərin ümumi dövlət xərclərinə nisbətinin artmasına təsir göstərir.

2020-ci ildə regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi 60% olmuşdur. İspaniya bu göstərici üzrə AB ölkələri arasında ikinci yerdə mövqe tutur. 2000-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi 15 faiz bəndi artaraq 45%-dən 60%-ə yüksəlmişdir. İspaniya bu göstərici üzrə AB ölkələrinin orta göstəricisini qabaqlayır. (Qrafik 8)

Qrafik 8. İspaniyada regional xərclərin ümumi dövlət xərclərinə nisbəti, %, 2000-2020-ci illər

Mənbə. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx>

Mərkəzsizləşmə indeksindən də məlum olduğu kimi, İspaniyada yerli hökumətlərə gəlirlərlə bağlı yüksək muxtariyyət verilmişdir. Vergi gəlirləri və ödənişlərin əhəmiyyətli hissəsi regional hökumətlərə ötürülür. İspaniyada iri şəhərlər (meqapolislər) və kiçik bələdiyyələr dövlətdən hər il təxminən 6-7 milyard avro vəsait alır. Əhalisinin sayı 20 min nəfərə qədər olan şəhərlərin bələdiyyələrinin maliyyələşdirilməsi üçün bələdiyyə həmrəyliyi xüsusi fondu yaradılıb. İspaniyada yerli büdcələrin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan dövlət vəsaitlərinin 70%-i bələdiyyələrə, 20%-i xüsusi maliyyələşmə rejimində (formal rejim) olan əyalətlərə, 7%-i ümumi rejimli əyalətlərə, 3%-i isə adalara yönəldilir.

* * *

Ümumiyyətlə AB ölkələrində regionların fiskal mərkəzsizləşməsi dərəcəsi üzrə aparılan araşdırmalar göstərir ki, Birləşmiş post-sovet və post-sosialist ölkələrində fiskal mərkəzsizləşmə dərəcəsi daha zəifdir və AB ölkələri üzrə orta göstəricidən geridə qalır. Bunu 9 sayılı qrafikdən də görmək olar. (Qrafik 9)

Qrafik 9. AB-in post-sovet və post-sosialist ölkələrində regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə, 2000-2020-ci illər.

<https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Decentralization-Index.aspx?country>

9 sayılı qrafikdə verilən 6 ölkədən 3-ü post-sovet, 3-ü isə post-sosialist ölkəsidir. Maraqlıdır ki, təhlil dövründə Macarıstanda regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisi 2000-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə kəskin şəkildə aşağı (26%-də 15%) düşmüş, Rumıniyada isə 14%-dən 28%-ə yüksəlmişdir. Litvada və Latviyada oxşar tendensiya müşahidə edilmişdir. 2010-cu ildə fiskal mərkəzsizləşmə dərəcəsi yüksəlsə də sonrakı illərdə zəifləmə olmuşdur.

Qrafikdən göründüyü kimi, 2000-2020-ci illərdə bu ölkələrdə regional xərclərin ümumi dövlət xərclərində xüsusi çəkisində ciddi dəyişmələr olmuşdur. Bunu həmin ölkələrdə mərkəzsizləşmə istiqamətində aparılan islahatların nəticələri ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, bu ölkələrin regionları uzun müddət sərt mərkəzsizləşmiş sistemdə fəaliyyət göstərmişlər. Belə bir şəraitdə mərkəzsizləşmə istiqamətində aparılan islahatların dərinlik səviyyəsinə görə nəticələri də fərqli ola bilər. Nəticələrdən asılı olaraq, islahatların istiqaməti də dəyişir.

AZƏRBAYCANIN MƏRKƏZİ, YERLİ VƏ BƏLƏDİYYƏ BÜDCƏLƏRİNİN STATİSTİK TƏHLİLİ

Azərbaycanda regional idarəetmə sistemi

Regionların idarə edilməsi – ölkənin ayrı-ayrı ərazilərinin (bölgələrinin) tarazlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olunmasına yönəlik fəaliyyətdir. Bu məqsədə nail olunması, ilk növbədə effektiv tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir. Effektiv tənzimləmə dedikdə – regionların mövcud resurslarından (təbii sərvətləri, maliyyə və insan resursları, infrastruktur, iqtisadi-coğrafi mövqeyi və s.) səmərəli istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Yalnız bu halda regionların iqtisadi inkişafına və əhalinin rifahının yüksəldilməsinə nail olmaq mümkündür.

Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikası unitar dövlətdir. Ölkədə mərkəzləşmiş (inzibati və fiskal) regional idarəetmə sistemi mövcuddur. Fiskal məsələlərlə bağlı əsas hüquqi sənəd Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsidir. Avropa Regional Komissiyasının qiymətləndirməsinə görə, Azərbaycanda fiskal mərkəzsizləşdirmə dərəcəsi zəifdir. Regionlarda sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı işlərin böyük hissəsi (yol, məktəb, xəstəxana, mədəniyyət və idman, kommunal infrastruktur və s.) mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti tərəfindən reallaşdırılır. Yerli özünüidarəetmə qurumları, yəni bələdiyyələr isə məhdud funksiyalar yerinə yetirə bilirlər. Bəzən bələdiyyələr mərkəzi icra hakimiyyətinin reallaşdırdığı layihələrə cəlb oluna bilirlər. (*European Committee of the Regions*).

Ümumən bütün regionların və inzibati rayonların sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsi birbaşa mərkəzi hökumət tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycanda regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafı, regional siyasətin formalaşması bilavasitə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Ölkəmizdə regionların sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsində bu və ya digər səviyyədə iştirak edən institutlar da fəaliyyət göstərir. Bunlara: parlament; mərkəzi

hakimiyyətin regional inkişafa məsul ixtisaslaşdırılmış qurumları, mərkəzi icra qurumlarının regional və rayon (şəhər) idarələri, beynəlxalq qurumlar (konkret layihələr vasitəsilə), rayon və şəhər icra hakimiyyətləri, bələdiyyələr, icmalar və yerli vətəndaş cəmiyyəti institutları daxildir (Ağayev R., Mehtiyev A. 2021). Bu qurumlar regionlarda qanunların icrasına nəzarət edir, dövlətin zəruri öhdəliklərini yerinə yetirirlər. Regionların inkişafı əlbəttə ki, müəyyən dərəcədə bu funksiyaların yerinə yetirilmə səviyyəsiindən də asılıdır. Burada regional idarəetmə sisteminin, inzibətçiliğin və səlahiyyətlərin paylanması dərəcəsinin təsirini də unutmamaq lazımdır.

Dünyanın əksər ölkələrində paytaxt şəhərlər bir çox göstəricilərinə görə digər regionlardan və şəhərlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Azərbaycanda da, əhalisinin sayına, istehsalın (xidmətlərin), gəlirlərin və xərclərin adambaşına düşən həcmində, xidmətlərin əlçatarlığına, rifah səviyyəsinə və s. göstəricilərinə görə Bakı şəhəri digər regionları və şəhərləri kəskin fərqlə üstələyir. Belə ki, Bakıda ölkə əhalisinin təxminən beşdə biri yaşayır (rəsmi statistikaya görə, 2021-ci ildə 22,6%). Doğrudur, ayrı-ayrı mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə, Bakıda məskunlaşmış əhalinin real sayı rəsmi statistikağa göstəriləndən daha çoxdur. Lakin bu artıqlıq əhalinin paylanması ilə istehsalın paylanması arasındakı qeyri-mütənasibliyi dəyişəcək qədər deyil.

Bundan başqa, ölkədə məhsul buraxılışının isə üçdə ikisindən çoxu (66,9%-i), Bakının payına düşür. Bakıda əhali sayı qalan regionlardakından 3,4 dəfə az, məhsul buraxılışı isə 2,0 dəfə artıqdır. 2021-ci ildə ölkə səviyyəsində yeni yaradılmış daimi iş yerlərinin 77%-i, müzdü işçilərin 51%-i, pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 58%-i, əsas kapitala yönəlmiş investisiyaların 60,5%-i, sənaye istehsalının 82%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Bakı şəhərində orta aylıq nominal əmək haqqı ölkə üzrə orta göstəricidən 30%, adambaşına nominal gəlirlər 2,5 dəfə, adambaşına məhsul buraxılışının həcmi 3 dəfə çox olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, son 5 ildə bu göstəricilərdə regionların xeyrinə müəyyən dəyişiklik olmuşdur. Dövlət Proqramlarının (2004-2022-ci illərdə) icrası bu dəyişikliyə ciddi təsir göstərmişdir. Yalnız 2004-2022-ci illərdə ölkənin, o cümlədən regionların sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 2 milyondan artıq yeni iş yeri yaradılmışdır ki, bunun 80%-ə qədər regionların payına düşmüşdür. Regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması bölgələrin maliyyə özünəyətərliyi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ümumən son 20 ildə həyata keçirilən məqsədyönlü və planlı tədbirlər nəticəsində regionların iqtisadi potensialı güclənmiş, maliyyə özünəyetərliyində irəliləyişə nail olunmuşdur.

Dövlət büdcəsinin təhlili (2017-2021-ci illər)

Bütün ölkələrdə dövlətin gəlir və xərcləri büdcə qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikası büdcə qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq təsdiq edilir. Büdcə Qanununda Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə gəlirlər və xərclər ayrıca maddə ilə verilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə regionlar sosial-iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli rol oynayır. Regionların vergi potensialını artırmaqla dövlət sosial-iqtisadi artımı stimullaşdırır, daha dəqiq desək, regionların iqtisadi müstəqilliyi və özünütəminatlılığı artır. Bu amil ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli vəzifələrinin həyata keçirilməsinə yönələn tədbirlər kompleksi ilə sıx bağlıdır. (Əliyev, Mədətova, Əfəndiyev, 2020).

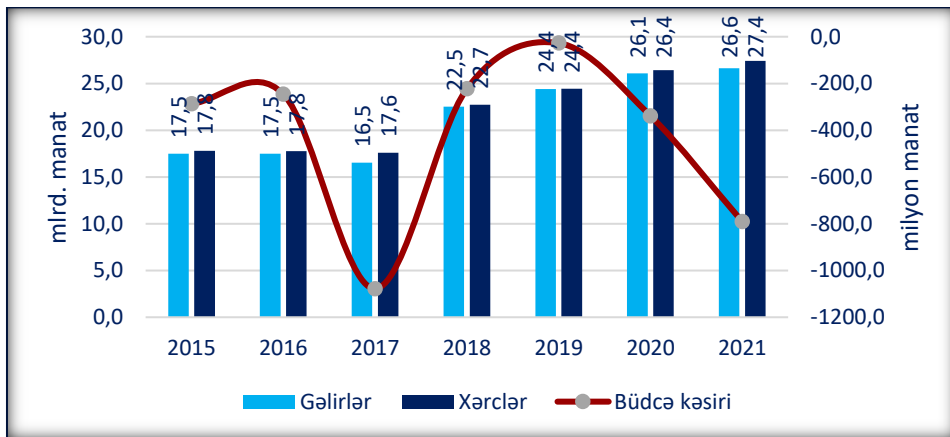
Azərbaycan bölgələrinin maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə həm mərkəzi, həm də yerli büdcə göstəricilərinin təhlili ilə makroiqtisadi regional mənzərənin aydınlaşdırılması zəruridir. Bu araşdırmada əsasən 2017, 2019 və 2021-ci ilin büdcə göstəricilərinə (mərkəzi yerli büdcə gəlirləri və xərcləri) baxılır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə qanunvericiliyinə görə *mərkəzləşdirilmiş gəlirlər* – dövlət büdcəsində müəyyən edilən normativlərə uyğun olaraq dövlət büdcəsi gəlirlərindən yerli gəlirlər çıxdıqdan sonra formalaşan gəlirlər, *mərkəzləşdirilmiş xərclər* – isə büdcə təsnifatına uyğun olaraq dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan müvafiq orqanların fəaliyyətinin və tədbirlərin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər daxildir.

Statistik təhlillər göstərir ki, son illərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərində dinamik artım baş verir. Bu artıma neft gəlirləri ilə yanaşı, son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, gizli iqtisadiyyatın çəkisinin azaldılması da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2017-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 16,5 milyard manat, xərcləri isə 17,6 milyard manat təşkil etmişdir. Bu göstəricilər müvafiq olaraq, 2019-cu ildə 24,3 milyard və 24,4 milyard manat, 2021-ci ildə isə 26,6 milyard və 27,4 milyard manat olmuşdur. Ümumilikdə 2017-2021-ci illər ərzində büdcə gəlirləri 61,2%, mütləq ifadədə isə 10,1 milyard manat, büdcə xərcləri isə 55,9%, mütləq ifadədə 9,8 milyard manat artmışdır. Əlbəttə ki, bu 5 il üçün çox ciddi artımdır. Qeyd olunan illərdə büdcə gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti 23,5%-dən 28,4%-ə yüksəlmişdir.

Qrafik 10. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, mlrd. AZN

Mənbə. Dövlət Statistika Komitəsinin elektron bazası.

2017-2021-ci illərdə dövlət büdcəsi gəlirlərində vergi daxilolmalarının həcmnin artması ilə yanaşı, Dövlət Neft Fondundan transfertlərin də payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə büdcə gəlirlərinin 36,9%-i, 2021-ci ildə isə 43%-i Neft fondundan transfertlər hesabına formalaşmışdır. Neft Fondundan transfertlərin həcmnin və xüsusi çəkisinin artmasına 2020-ci ildən etibarən düşmən işğalından azad edilmiş ərazilərin bərpası istiqamətində həyata keçirilən böyük quruculuq işləri təsir göstərmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin yüksək standartlarla bərpası və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına dönməsi regionların tarazlı inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərəcəkdir.

Bölgələrin gəlirləri və xərcləri

Son illərdə regionlarda qurulan infrastruktur, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin artması, sənaye müəssisələrinin və sənaye parklarının açılması, yeni iş yerlərinin yaradılması regionların sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycanın inzibati rayonlarının, respublika tabeli şəhərlərinin sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri də onların gəlir və xərcləridir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, regionların gəlirlər və xərc göstəricilərinə regional idarəetmə sistemi, inzibətçilik səviyyəsi, qanunvericilik, büdcənin mərkəzləşməsi səviyyəsi, fiskal tənzimləmə mexanizmi və s. birbaşa təsir göstərir.

Bütün ölkələrdə paytaxt şəhərlər və iri sənaye şəhərləri regional gəlirlərin formalaşmasında mütləq üstünlüyə malik olur. Azərbaycanda da Bakı şəhəri regional iqtisadiyyatda mütləq üstünlüyə malikdir. Belə ki, 2017-ci ilin Büdcə Qanununa görə ümumilikdə regional gəlirlərin (şəhər və rayonlar üzrə) 92%-i, xərclərin isə 28,0%-i, 2019-cü ilin Büdcə Qanununa görə gəlirlərin 91%-i, xərclərin 28,5%-i, 2021-ci ilin Büdcə Qanununa görə isə regional gəlirlərin 88,4%-i, xərclərin 39,0%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Göründüyü kimi, regional gəlirlərdə Bakı şəhərinin xüsusi çəkisi azalmış, xərclərdə xüsusi çəkisi isə artmışdır. Bu, büdcənin mərkəzləşməsi ilə əlaqələndirilə bilər.

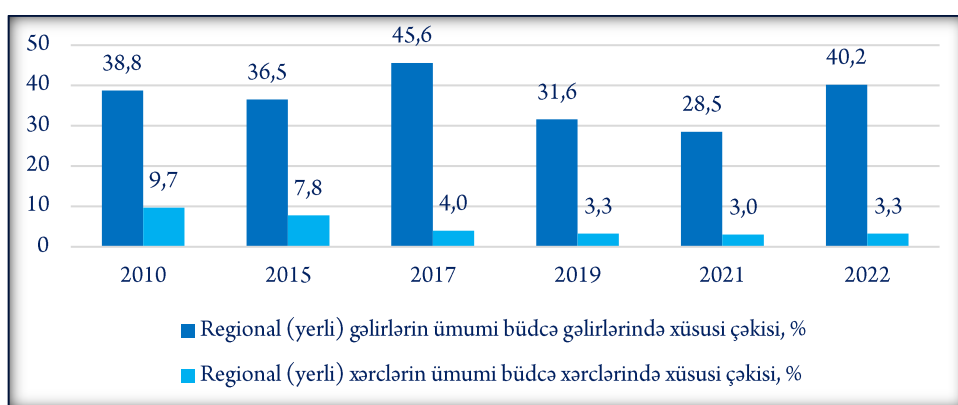
Onu da qeyd etmək ki, ölkənin ikinci əsas sənaye şəhəri olan Sumqayıt şəhərinin gəlirləri arasında fərq 50 dəfədən çoxdur. Adambaşına düşən büdcə gəlirlərinə görə də Bakı şəhəri ilə ölkənin regionları arasında kəskin fərq vardır. Qeyd etmək ki, Azərbaycanda regionlar üzrə ümumi məhsul buraxılışının 74,1%-i Bakı şəhərinin payına düşür.

Yerli büdcələrə ayrılan dotasiya 2017 və 2019-cü illərdə büdcə xərclərinin 0,4%-i, 2021-ci ildə isə, cəmi 0,2%-i səviyyəsində olub. 2017-ci ildə rayonlara ayrılan dotasiya rayonların büdcə xərclərinin 13,6%-ni, 2019-cü ildə 17,2%-ni, 2021-ci ildə isə 10,3%-ni təşkil edib.

Qeyd etmək ki, 2017-ci ildə Mərkəzi büdcənin mərkəzləşməsi istiqamətində dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, bir sıra sosial (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s.) iqtisadi yönümlü xərclər mərkəzləşmişdir. Bunun nəticəsi olaraq, 2017-2021-ci illərdə yerli gəlirlərin (şəhər və rayonlar üzrə) ümumi büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 45,6%-dən 28,5%-

ə, yerli (şəhər və rayonlar) xərclərin büdcə xərclərində xüsusi çəkisi isə 4,0%-dən 3,0%-ə düşmüşdür. (Bax. Qrafik 11)

Qrafik 11. Regional (yerli) büdcələrin gəlir və xərclərinin ümumi büdcənin gəlir və xərclərinə nisbəti, %

Qeyd. Qrafik müvafiq illərin Büdcə Qanunları əsasında hazırlanmışdır. Həmin illərin icra olunmuş büdcələri ilə müəyyən fərqlər ola bilər.

Qrafikdən görüldüyü kimi, 2010-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə regional xərclərin büdcə xərclərində xüsusi çəkisi 9,7%-dən 3,0%-ə düşmüşdür. 2022-ci ilin büdcəsində isə 2021-ci illə müqayisədə həm gəlirlərin (28,5%-dən 40,2%-ə) xüsusi çəkisində, həm də xərclərin (3,0%-dən 3,3%-ə) xüsusi çəkisində artım olmuşdur. Ümumən AB ölkələri ilə müqayisə (Fiskal mərkəzsizləşmə Sub-indeksi üzrə) etdikdə Azərbaycanda regional mərkəzsizləşmə dərəcəsinin çox aşağı olduğunu görmək olar.

Təhlillər göstərir ki, 2017-ci ildən sonrakı dövrdə regional xərclərdə mərkəzləşmənin artması hesabına dotasiya alan rayonların sayı və dotasiyaların həcmi azalmışdır. 2017-ci ildə dövlət büdcəsindən dotasiya alan rayonların sayı 31, 2019-cu ildə 30, 2021-ci ildə isə 23 olub. 2019-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə dotasiya ayrılmayan 8 rayonun (Ağsu, Cəlilabad, Daşkəsən, Göygöl, Xızı, Qobustan, Şəmkir və Tovuz) gəlirlərinin toplam artımı 27,4 milyon manat olmuş, azaldılmış xərclərinin həcmi isə 15,3 milyon manat olmuşdur. Qeyd edilən 8 rayondan yalnız Qobustan rayonunun xərclərində qeyd

olunan illərdə 322 min manatlıq artım olmuşdur. Buna baxmayaraq rayonun gəlirlərində baş verən 1,3 milyon manatlıq artım sayəsində rayonun gəlirləri xərclərini təmin etmişdir.

2019-2021-ci illərdə fərqli hal yalnız Ağdaş rayonunda müşahidə edilmişdir. Belə ki, Ağdaş rayonu 2019-cu ildə dotasiya almayan rayonların sırasında yer aldığı halda, 2021-ci ildə xərclərinin 211,6 milyon manat, gəlirlərinin isə cəmi 683 min manat artması sayəsində dotasiya alan rayonların sırasına qayıtmışdır.

Beləliklə, ölkəmizdə 2018-ci ildən etibarən regional sosial xərclərin mərkəzləşməsi regionların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin statistik olaraq yaxşılaşmasına təsir göstərmişdir. Lakin mərkəzləşmənin yüksək olması maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi ilə bağlı real vəziyyətin qiymətləndirilməsində ciddi problemlər yaradır. Bundan başqa, mərkəzləşmənin yüksək olması regionların faktiki gəlirləri (mərkəzi büdcəyə ödəmələr də daxil olmaqla) və xərcləri (mərkəzi xərcləri) haqqında, bələdiyyə büdcələri haqqında, eyni zamanda iqtisadi potensialından necə istifadə etməsi haqqında fikir yürütməyi çətinləşdirir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda bələdiyyələr fəaliyyət göstərir, hər il üçün bələdiyyələrin büdcələri formalaşdırılır, bu büdcədə müxtəlif regional sosial proqramlar həyata keçirilir. Bunları nəzərə alaraq, bu tədqiqatda Azərbaycan bölgələrinin regionlarının (iqtisadi və inzibati rayonları, respublika tabeli şəhərləri) maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin bir neçə metodologiyadan istifadə edərək qiymətləndiriləcəkdir.

Bələdiyyə büdcələri

Azərbaycan bölgələrinin inkişafında bələdiyyələrin çox böyük olmasa da müəyyən qədər rolu vardır. Bələdiyyə büdcələri bir sıra vergilərdən formalaşır. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə bələdiyyə büdcələri büdcə sisteminin tərkib elementidir. Bələdiyyə büdcənin gəlirlərinə fiziki şəxslərdən torpaq vergisi, fiziki şəxslərdən əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə yerləşdirilən açıq

məkanda reklama görə ödəniş, kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, avtomobillərin dayanacaqları üçün rüsum, bələdiyyə yollarında təşkil edilmiş parklanma yerlərindən daxil olan vəsait və qanunla müəyyən edilən digər yerli ödənişlər, dövlət büdcəsindən verilən dotasiya, subvensiya və ssudalar, bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər, lotereyalardan daxil olan vəsait, habelə bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər, fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaiti, yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlərə görə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hesablanmış faiz və sanksiyalar aiddir.

Bu gəlir növləri içərisində vergi daxilolmaları yüksək çəkiyə malikdir. 2017-ci ildə gəlirlərin 40,5%-i, 2019-cu ildə 38,7%-i, 2021-ci ildə isə 45%-i vergi daxilolmaları hesabına formalaşmışdır. Vergi olmayan gəlirlər içərisində bələdiyyə əmlakından və torpağın özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlər xüsusi çəkisinə görə ikinci sırada olmuşdur. Bu göstərici üzrə gəlirlərin ümumi gəlirlərdə payı 2017-ci ildə 36,4%, 2019-cu ildə 36%, 2021-ci ildə 31,8% təşkil etmişdir.

2017-ci ildə bələdiyyə büdcələrinin gəlirləri 36079,4 min manat, xərcləri isə 35711,5 min manat təşkil etmişdir. Bu göstəricilər müvafiq olaraq, 2019-cu ildə 36381,8 və 36378,8 min manat, 2021-ci ildə isə 41654,6 və 40461,4 min manat olmuşdur. 2017-2021-ci illər ərzində bələdiyyə büdcələrinin gəlirləri 13,4%, mütləq ifadədə isə 5575,2 min manat, büdcə xərcləri isə 11,7%, mütləq ifadədə isə 4749,9 min manat artmışdır.

Bələdiyyələr xərclərinin həcmi və istiqamətlərini müstəqil olaraq müəyyənləşdirirlər. Təhlil olunan illərdə bələdiyyələrin xərclərinin strukturunda onların saxlanılması xərcləri daha böyük paya malik olmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə bələdiyyələr ümumi xərclərinin 59,1%-ni qurumlarının saxlanılmasına xərcləmişlər. 2019-cu ildə bu göstərici 61,3%, 2021-ci ildə 66,1% təşkil etmişdir. Əlbəttə ki, bu çox yüksək göstəricidir. Bunun səbəbi isə bələdiyyələrin gəlirlərinin az olmasıdır. Azərbaycan dövləti bələdiyyələrin vəziyyətini nəzərə alaraq hər il onlara dotasiya ayırır.

Bələdiyyə büdcələrinə ayrılan dotasiya 2017-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin 0,03%-ni, 2019 və 2021-ci illərdə isə 0,02%-ni təşkil edib. 2017-ci ildə bələdiyyələrə

ayrılan dotasiya bələdiyyə gəlirlərinin 14,4%-ni, 2019-cu ildə 15,6%-ni, 2021-ci ildə isə 14,8%-ni təşkil edib. 2017-ci ildə bələdiyyələrə ayrılan dotasiya bələdiyyə büdcələrinin xərclərinin 14,5%-i, 2019-cu ildə 15,6%-i, 2021-ci ildə 15,2%-i qədər olmuşdur. Təhlil olunan illər üzrə bütün rayon və şəhər bələdiyyələrinə dövlət büdcəsindən dotasiya ayrılmışdır. Bu da bələdiyyələrin özünümaliyyələşdirmə səviyyəsinin qənaətbəxş olmadığını göstərir. 2017-ci ildə ən çox dotasiya alan inzibati rayon Bərdə, ən az Xızı, 2019-cu ildə müvafiq olaraq Salyan və Xızı, 2021-ci ildə Tərtər və Xızı rayonu olmuşdur.

Dövlət büdcə gəlirlərinin formalaşmasında olduğu kimi, bələdiyyə büdcələrinin gəlirlərində də Bakı şəhəri ilə ölkənin digər regionları arasında fərq böyükdür. Belə ki, 2017-ci ildə ölkə üzrə bələdiyyələrin gəlirlərinin 27%-i, 2019-cu ildə 27,1%-i, 2021-ci ildə 27,7%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür.

Beləliklə, aparılan təhlillər bələdiyyələrin regional inkişafda rolunun çox zəif olduğunu göstərir. Hazırda regional inkişafda, regionların maliyyə özünəyetərliyinin təmin edilməsində, regionlararası disproporsiyaların aradan qaldırılmasında bələdiyyələrin rolunun artırılması əhəmiyyətli hesab olunur.

AZƏRBAYCAN BÖLGƏLƏRİNİN MALİYYƏ ÖZÜNƏYETƏRLİYİ İNDEKSİ: METODOLOGİYA, ÖLÇMƏ VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ

BİRİNCİ METODOLOGİYA (ARMÖİ-1)

Əsaslandırma

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ölkə regionlarının özünümaliyyələşdirmə səviyyəsi üzrə reytinginin hazırlanması ilə bağlı tədqiqatlar çox azdır. İnternet axtarışında buna oxşar araşdırmalara (əsasən Rusiya tədqiqatçıları tərəfindən) rast gəlinməyə də, bu tədqiqatda nəzərdə tutulan metodologiya üzrə araşdırmalara rast gəlinməmişdir. Bu tədqiqatda yeni metodologiya əsasında *Azərbaycan Bölgələrinin Maliyyə Özünəyətərliyi İndeksi (ABMÖİ)* hesablanmış və reyting sıralaması hazırlanmışdır.

Azərbaycan regionlarının maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsi üzrə İndeksin hesablanması üçün Bütçə Qanunu ilə təsdiq olunmuş yerli bütçə, icra olunmuş yerli bütçə və bələdiyyə bütçələri göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Hesablamada xərclərin gəlirlərə nisbəti göstəricisindən istifadə edilmişdir.

Bütçə Qanunu ilə təsdiq olunmuş yerli gəlir və xərc göstəriciləri ilə faktiki gəlir və xərc göstəriciləri arasında fərqlərin olması səbəbindən, eləcə də bələdiyyə bütçələrinin yerli bütçədən ayrı olması səbəbindən regionlarının maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsi İndeksi 3 metodologiyadan istifadə etməklə *ABMÖİ-1, ABMÖİ-2 və ABMÖİ-3* hesablanmışdır. Bu yanaşma həm metodologiyaların, həm real vəziyyətin, həm də bu metodologiyaların ayrı-ayrılıqda zəif tərəflərini müəyyən etməyə imkan verir.

* * *

Birinci metodologiyada bölgələrin (iqtisadi və inzibati rayonlar, respublika tabeli şəhərlər) maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsi regional büdcənin (Büdcə Qanunu əsasında) gəlir və xərc göstəricilərinə əsaslanaraq ölçülmüş və “*Azərbaycan Bölgələrinin Maliyyə Özünəyətərliyi İndeksi-1*” (ABMÖİ-1) hesablanmışdır. Bu metodologiya çox sadədir və eyni zamanda göstəricilər daha əlçatan və dəqiq olan “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi Haqqında Qanunu”ndan istifadə olunmuşdur. İndeksin hesablanmasında regional büdcələrin (iqtisadi və inzibati rayonlar, respublika tabeli şəhərlər) gəlir və xərc göstəricilərinin istifadə olunmuşdur. İlk mərhələdə xərclərin gəlirlərinə nisbəti ($R_B = \text{xərc} / \text{gəlir} * 100$) tapılmışdır. Xərclərin gəlirləri üstələməsi (bu yalnız dotasiya verildiyi halda ola bilər) həmin bölgənin (iqtisadi və inzibati rayon, şəhər) maliyyə özünəyətərliyinə malik olmadığını göstərir. Dövlət büdcəsi haqqında qanunda dotasiyalar regional gəlirlər bölməsində deyil, xərclər bölməsində öz əksini tapır. Həmçinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi məqsədli büdcə fonduna aid olan məbləğ (əvvəllər “Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondu) isə gəlirlərə daxil edilir. Bu tədqiqatda bu vəsait regionun yerli gəliri olaraq qəbul edilmişdir.

Beləliklə, xərclərin gəlirlərə nisbəti göstəricisi aşağıdakı düsturla normallaşdırılmışdır.

$$ABMÖİ-1 = (R_{eh.max} - R_{fak}) / (R_{eh.max} - R_{eh.min})$$

Burada,

$R_{eh.max}$ – ehtimal olunan maksimum göstəricidir. Bu göstərici iqtisadi rayon, şəhər və inzibati rayonlar arasında xərclərin gəlirlərə nisbətinin faktiki maksimum göstəricisinin (xərclərinin gəlirlərini üstələmə faizinə görə ən yüksək) 15-25% artırılması hesabına müəyyən edilmişdir. Bunu tətbiq etməkdə məqsədimiz əvvəlki və gələcək illər üzrə **ABMÖİ-1** hesablanarkən eyni göstəricinin tətbiq olunmasıdır. Bu yanaşma həm 2017, 2019 və 2021-ci illər üzrə, həm də gələcəkdə (məs. 2023-cü il üçün) hesablanacaq İndeksin nəticələrinin müqayisəli təhlilini aparmağa imkan verəcəkdir.

$R_{eh.min}$ – ehtimal olunan minimum göstəricidir. Bu göstərici bölgələr üzrə xərclərin gəlirlərə nisbətinin faktiki minimumunun azaldılması əsasında müəyyən edilir. Burada xərclərin gəlirlərə nisbəti faizlə ölçüldüyündən $R_{eh.min} = 0$ götürülmüşdür.

R_{fak} – isə xərclərinin gəlirlərinə nisbəti göstəricisinə görə hər bir rayon və şəhərin faktiki qiymətidir.

ABMÖ-1 İndeksinin hesablanmasında iqtisadi rayonlara, şəhərlərə (burada Lənkəran, Şəki, Yevlax inzibati rayonlar sırasına daxil edilib) və inzibati rayonlara ayrıca baxılır. Yəni İqtisadi bölgələrin (rayonların) maliyyə özünəyetərliyi İndeksi (İBMÖİ-1), şəhərlərin maliyyə özünəyetərliyi İndeksi (ŞMÖİ-1) və inzibati rayonların maliyyə özünəyetərliyi İndeksi (İRMÖİ-1) ayrı-ayrılıqda hesablanır və reyting sırası hazırlanır. Burada ehtimal olunan maksimum hər bir inzibati rayon, iqtisadi rayon və şəhərlər üçün fərqli nisbət göstəriciləri ilə ifadə olunur.

İlk olaraq **İqtisadi Bölgələrin Maliyyə Özünəyetərliyi İndeksi (İBMÖİ-1)**. Bu tədqiqatda iqtisadi rayonlar iqtisadi bölgə olaraq adlandırılmışdır. Məqsəd iqtisadi rayon və inzibati rayon üzrə hesablanmış indekslərin adlarının qısaldılmış formasını bir-birindən fərqləndirməkdir.

İndeksin qiymətləndirilməsində iqtisadi bölgələr (rayonlar) üzrə ehtimal olunan maksimum – “300%” (faktiki 208,7%, Şərqi Zəngəzur), ehtimal olunan minimum “0” götürülmüşdür.

Azərbaycanın iqtisadi bölgələrinin maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi rayonlara daxil olan inzibati rayonların gəlir və xərcləri, əldə etdiyi dotasiyalar cəmlənmişdir. Hesablamalar 2017, 2019 və 2021-ci illər üzrə aparılmışdır.

Şəhərlərin Maliyyə Özünəyetərliyi İndeksi (ŞMÖİ-1). Bu İndeks hesablanarkən ehtimal olunan maksimum “100%” götürülmüşdür. 2017-2021-ci illərin rəsmi təsdiq olunmuş Bütçə Qanununa görə şəhərlərin maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi qənaətbəxşdir. Bu illərdə şəhərlər mərkəzi büdcədən dotasiya almamış, əksinə gəlirləri xərclərini üstələmişdir. Azərbaycanda respublika tabeli şəhərlərin xərclərinin gəlirlərinə nisbətində faktiki maksimum 72,5% (Mingəçevirdə) olmuşdur. Yəni Mingəçevir şəhəri gəlirlərinin 72,5%-ni özünə xərcləmiş, qalan hissəni mərkəzi büdcəyə vermişdir.

İnzibati Rayonların Maliyyə Özünəyetərliyi İndeksi (İRMÖİ-1). İnzibati rayonların hesablanmasında işğaldan azad edilmiş rayonlara da ayrıca baxılır və

hesablanır. Bunun səbəbi işğaldan azad edilmiş rayonların dotasiya alması və xərclərin gəlirlərə nisbətinin yüksək olmasıdır. Belə ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda xərclərin gəlirlərə nisbətinin maksimum göstəricisi Xocalı rayonunda 438%, digər inzibati rayonlar arasında maksimum göstərici 215% Qax rayonunda olmuşdur. Aradakı fərqi böyük olması səbəbindən işğaldan azad edilmiş rayonlara ayrıca baxılmış və gələcəkdə bu rayonlara dotasiyanın həcmi artacağı nəzərə alınmış və ehtimal olunan maksimum yuvarlaqlaşdırılaraq 500% götürülmüşdür. Azərbaycanın digər inzibati rayonları üçün ehtimal olunan maksimum 300% götürülmüşdür.

Əldə olunan nəticələr əvvəldə verilən düstur əsasında normallaşdırılmış və göstəricilər “0-1” aralığına gətirilmişdir.

Rayonlar aldığı indeks qiymətinə uyğun olaraq 1-dən 0-a doğru sıralanmışdır. Sıralamada 1-ə yaxınlaşma maliyyə özünəyeterliyinin yüksəlməsini, “0”a yaxınlaşma isə zəifləməsinə göstərir.

ABMÖS-1 İndeksinin çatışmayan tərəfi kimi, Büdcə Qanunu üzrə regional gəlir və xərclər əsasında ölçülməsidir. Regional xərclərin mərkəzləşmə səviyyəsinin yüksək olması səbəbindən hesablanmış indeks bölgələrin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi ilə bağlı real vəziyyəti tam əks etdirməyə bilər. Onu da qeyd edək ki, bir sıra sosial xərclərin mərkəzləşdirilməsi inzibati rayonlara ayrılan dotasiyaların həcmi azalmasına təsir göstərmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının inzibati rayonlarının və Naxçıvan şəhərinin büdcəsi ilə bağlı məlumatlar olmadığından bu tədqiqata daxil edilməmişdir. O da məlumdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası uzun illərdir ki, blokada şəraitindədir və dövlət büdcəsindən böyük həcmdə dotasiya alır. 2021-ci ildə Naxçıvan MR-na Mərkəzi büdcədən 378,1 milyon manat dotasiya ayrılmışdır ki, bu da Naxçıvan MR büdcəsinin 75,2%-dir. Bu onu göstərir ki, Naxçıvan MR və onun regionları maliyyə təminatı baxımından özünəyeter deyil.

ABMÖİ-1 ÜZRƏ NƏTİCƏLƏRİN TƏHLİLİ

İqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyətərliyi İndeksi (İBMÖİ-1) üzrə nəticələrin təhlili

2021-ci il üçün İBMÖİ-1 üzrə sıralamada 13 iqtisadi rayondan 7-nin indeks qiyməti orta göstəricinin üstündə olmuşdur. Bakı iqtisadi rayonunun indeks qiymətində geriləmə olsa da (2017-ci ildəki 0,990-dan 2021-ci ildə 0,983-ə) reyting sırasında liderliyini saxlamışdır. (Cədvəl 2)

Cədvəl 2. İqtisadi Bölgələrin Maliyyə Özünəyətərliyi İndeksinin (İBMÖİ-1) qiyməti və reyting sıralaması (2017, 2019, 2021-ci illər)

İqtisadi rayonlar	İBMÖİ-1 2021		İBMÖİ-1 2019		İBMÖİ-1 2017	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
Bakı	1	0,983	1	0,988	1	0,990
Abşeron-Xızı	2	0,879	2	0,817	2	0,841
Quba-Xaçmaz	3	0,868	4	0,755	4	0,763
Şirvan-Salyan	4	0,852	5	0,747	5	0,750
Mil-Muğan	5	0,849	3	0,788	3	0,806
Dağlıq Şirvan	6	0,770	9	0,628	10	0,629
Gəncə-Daşkəsən	7	0,769	7	0,645	6	0,691
Nisbi orta		0,761		0,668		0,690
Qazax-Tovuz	8	0,758	11	0,569	11	0,605
Lənkəran-Astara	9	0,747	8	0,640	8	0,664
Mərkəzi Aran	10	0,739	6	0,706	9	0,660
Şəki-Zaqatala	11	0,735	10	0,627	7	0,676
Qarabağ	12	0,645	12	0,512	12	0,549
Şərqi Zəngəzur	13	0,304	13	0,261	13	0,344

Bakı iqtisadi rayonunun ölkənin aparıcı iqtisadi mərkəzi olması onun reytingdə lider olmasına əsas verir. Bakı iqtisadi rayonu digər iqtisadi rayonlarla və iri şəhərlərlə

müqayisə olunmayacaq dərəcədə fərqli üstün göstəricilərə malikdir. Belə ki, 2021-ci ilə Bakı iqtisadi rayonunun regional gəlirlərdə payı 88,3%, xərclərdə payı isə 39% olmuşdur. Bakı iqtisadi rayonu yerli gəlirlərinin yalnız 5,2%-ni yerli xərclərə sərf edir, yerdə qalan 94,8%-ni mərkəzi büdcəyə ödəyir. Bu, digər iqtisadi rayonların göstəricisindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bakı iqtisadi rayonunun maliyyə özünəyeterliyi çox yüksəkdir. Aşağıdakı cədvəldə bölgələrin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi üzrə təsnifatı verilmişdir. (Cədvəl 3)

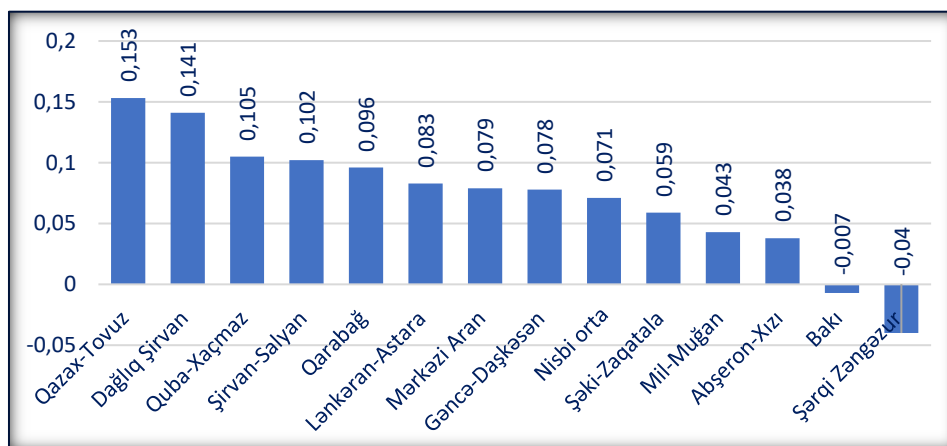
Cədvəl 3. İBMÖİ-1 üzrə maliyyə özünəyeterliyinin təsnifatı

Təsnifat	İndeksin qiyməti üzrə təsnifat	Xərclərin gəlirlərə nisbəti üzrə təsnifat
Çox yüksək səviyyə	1-0,834	≤50
Yüksək səviyyə	0,833-0,667	51-100
Aşağı səviyyə	0,666-0,500	101-150
Çox aşağı səviyyə	0,499-0	≥ 151

*Qeyd: Əgər inzibati rayonları özünümaliyyələşdirmə səviyyəsinə görə qruplaşdırılaraq xərclərin gəlirlərə nisbətinin “0-50%” arasında olanları **çox yüksək**, “51-100%” arasında olanları **yüksək**, “101-150%” arasında olanları **aşağı**, 150%-dən yüksək olanları **çox aşağı** səviyyə kimi qiymətləndiririk.*

Reytingdə 2-ci sırada yer alan Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu isə 0,879 indeks qiyməti ilə Bakı iqtisadi rayonunun ən yaxın izləyicisidir. Bu iqtisadi rayon indeks qiymətinin artımına görə (2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə) son sırada yer almışdır. (Qrafik 12) Bu iqtisadi rayona daxil olan Sumqayıt şəhəri və Abşeron rayonu ölkə iqtisadiyyatında digər inzibati ərazi vahidləri ilə müqayisədə üstün xüsusi çəkiyə malikdirlər. İqtisadi rayonun özünümaliyyələşdirmə səviyyəsinə təsir göstərən iki mühüm amili qeyd etmək olar. Onlardan birincisi, paytaxta bitişik olması, ikincisi Sumqayıt şəhərinin ölkənin ikinci əsas sənaye şəhərləri olmasıdır. 2021-ci ildə Abşeron iqtisadi rayonun xərclərinin gəlirlərinə nisbəti 36,4% təşkil etmişdir. Bu, o deməkdir ki, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu yerli gəlirlərinin 63,6%-ni mərkəzi büdcəyə ödəyir. Bu iqtisadi rayon 2017-ci ildə gəlirlərinin 45%-ni, 2019-cu ildə isə 52,2%-ni mərkəzi büdcəyə ödəmişdir. Maliyyə özünəyeterliyi təsnifatına görə Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu **çox yüksək** maliyyə özünəyeterliyinə malik bölgədir.

Qrafik 12. 2017-2021-ci illərdə iqtisadi rayonların İndeks qiymətindəki dəyişmələr

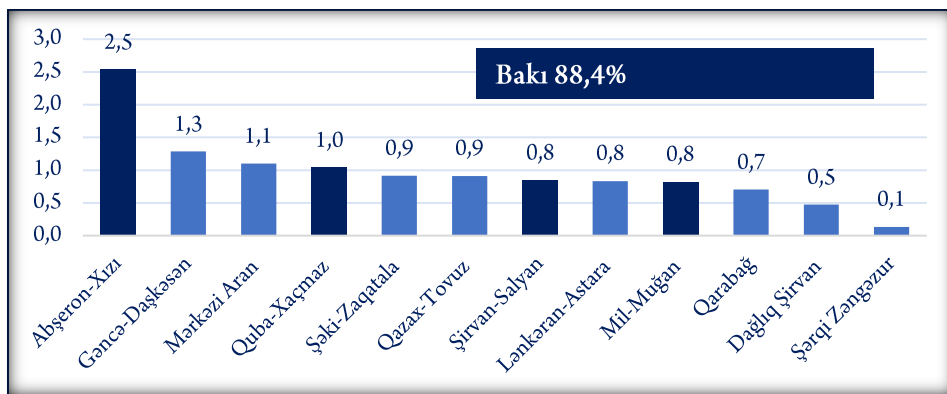
İBMÖİ-1 üzrə reyting sırasında (2021-ci il) 3-cü yerdə Quba-Xaçmaz (0,868) və 4-cü sırada Şirvan-Salyan (0,852) iqtisadi rayonları yer almışdır. Hər iki bölgə 2019-cu illə müqayisədə bir pillə irəliləmişdir. Bu iqtisadi rayonların indeks qiymətlərində 2017-co illə müqayisədə 2021-ci ildə artım olmuşdur. Bu iqtisadi rayonların da maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsinə təsir göstərən amil kimi, Quba-Xaçmazın ölkənin əsas turizm mərkəzlərindən biri olması, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonunun isə payına Şirvan kimi sənaye şəhərinin düşməsinə göstərmək olar. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu yerli gəlirlərinin 60,3%-ni, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu isə 55,6%-ni mərkəzi büdcəyə ödəyir. Hər iki iqtisadi bölgənin maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsi **çox yüksəkdir**.

İBMÖİ-1 Reyting sırasında 2021-ci ildə 5-ci yerdə olan Mil-Muğan iqtisadi rayonu isə 2019-cu illə müqayisədə 2 pillə geriləmişdir. Bu geriləməyə baxmayaraq, iqtisadi rayonun indeks qiyməti müvafiq olaraq 0,788-dən 0,849-a yüksəlmişdir. İqtisadi rayon gəlirlərinin 54,8%-ni mərkəzi büdcəyə verir. Bu iqtisadi bölgə də çox yüksək maliyyə özünəyətərliyinə malikdir.

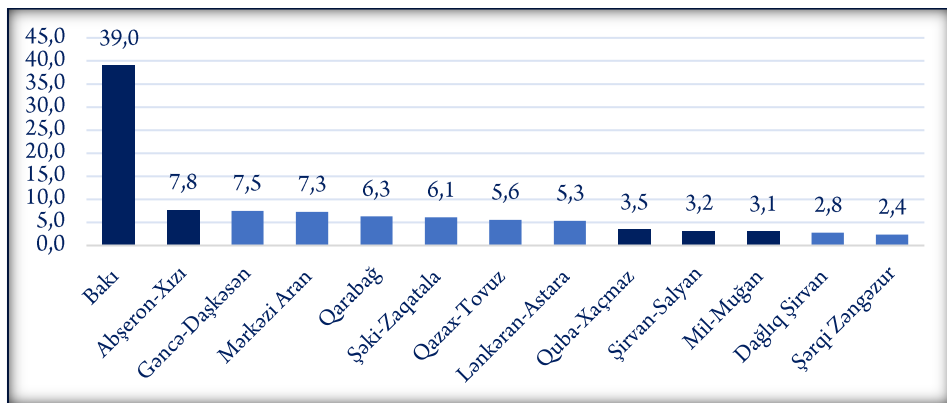
İlk beşlikdə olan rayonların gəlir və xərclərinin regional gəlir və xərclərdə xüsusi çəkisinə baxsaq, Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonlarının regional arasında üstünlüyə malik olduğunu görə bilərik. Belə ki, Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun regional gəlirlərdə payı 2,5%, xərclərdə payı isə 7,8% olmuşdur. İlk beşlikdə olan digər rayonların

gəlir və xərclərdə payı (Quba-Xaçmaz, Şirvan-Salyan və Mil-Muğan iqtisadi rayonları) müvafiq olaraq, 1% və 3,5%; 0,8% və 3,2%; 0,8% və 3,1% olmuşdur. (Qrafik 13, Qrafik 14)

Qrafik 13. İqtisadi bölgələrin regional gəlirlərdə xüsusi çəkisi, %-lə

Qrafik 14. İqtisadi bölgələrin regional xərclərdə xüsusi çəkisi, %-lə

İBMÖİ-1 üzrə reyting sırasında 6-cı və 7-ci yerlərdə Dağlıq Şirvan (0,770) və Gəncə-Daşkəsən (0,769) iqtisadi rayonları qərarlaşıb. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 4 pillə (10-cu yerdən 6-cı yerə) yüksəlmişdir. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu isə reyting mövqeyində bir pillə geriləmişdir. Dağlıq-Şirvan iqtisadi rayonunun regional gəlirlərdə payı 2021-ci ildə 0,5%, xərclərdə payı isə 2,8% olmuşdur. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun regional gəlir və xərclərdə xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 1,3% və 7,8% olmuşdur. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun

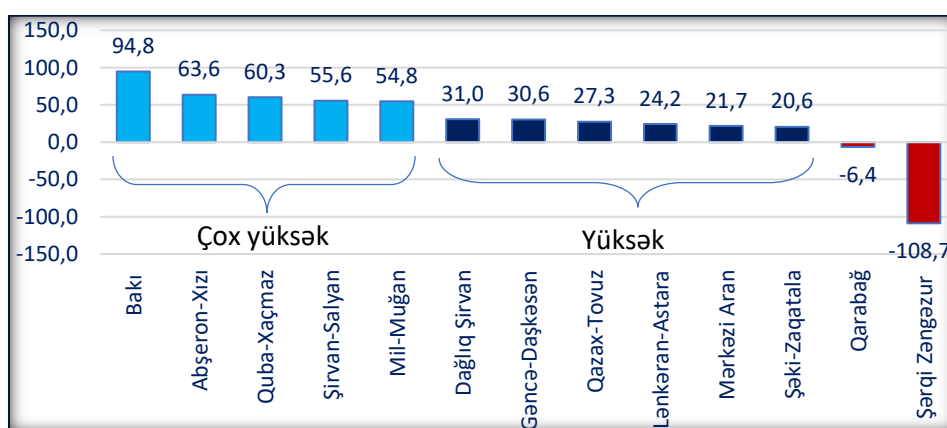
gəlirlərinin xərclərini üstələməsinə baxmayaraq, bu iqtisadi rayon 2021-ci ildə 4,8 milyon manat dotasiya almışdır. Belə ki, iqtisadi rayonun xərclərinin gəlirlərinə nisbəti 69,4% təşkil etmişdir. İqtisadi rayona daxil olan Goranboy və Samux inzibati rayonlarının dotasiya almasına baxmayaraq, Gəncə şəhərinin və digər inzibati rayonların gəlirlərinin xərclərindən üstün olması rayonun özünümaliyyəyə gətiricisinin yaxşılaşmasına təsir göstərmişdir. Təsnifata (Cədvəl 2) uyğun olaraq, ilk beşlikdə olan iqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyetərliyi çox yüksək, Dağlıq Şirvan və Gəncə-Daşkəsən iqtisadi bölgələrinin maliyyə özünəyetərliyi yüksək qiymətləndirilir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu ilk beşlikdə yer almasa da, həm 2017-ci ildə, həm də 2021-ci ildə orta göstəricidən yüksək nəticə əldə etmişdir. 2019-cu ildə isə orta göstəricidən aşağı nəticə göstərmişdir. Bu iqtisadi rayonun xərclərinin gəlirlərinə nisbəti 2017-ci ildə 111,2%, 2019-cu ildə 111,6% olduğu halda, 2021-ci ildə bu göstərici 69,0%-ə enmişdir. Yəni, 2017 və 2019-cu illərdə dotasiyalı iqtisadi rayon olsa da, 2021-ci ildə yerli gəlirləri yerli xərclərindən 31% çox olmuşdur. Bu, iqtisadi rayonun maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsinin müqayisə olunan illərlə müqayisədə xeyli yaxşılaşdığını ifadə edir. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu üçün bu göstərici 30,6% təşkil edir. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun dotasiyasız gəlirləri xərclərini üstələsə də, xərclərinin 7,5%-ni dotasiya təşkil etmişdir.

İBMÖİ-1 üzrə reyting sıralamasında Qazax-Tovuz iqtisadi bölgəsi 0,578 indeks qiymətilə 8-ci yerdə (bu iqtisadi rayon indeks qiymətini ən çox artıran bölgədir), Lənkəran-Astara 0,747 indeks qiymətilə 9-cu yerdə, Mərkəzi Aran 0,739 indeks qiymətilə 10-cu yerdə, Şəki-Zaqatala 0,735 indeks qiymətilə 11-ci yerdə olmuşdur. Bu iqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi yüksək qiymətləndirilir. 3 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 2017-2021-ci illərdə İBMÖİ-1-də ilk 5-likdə yer alanların mövqeyində kəskin dəyişiklik olmamışdır. Reyting sırasında sonrakı mövqələrdə yer alanların sıralamasında isə ciddi dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə 11-ci yerdə mövqe tutan Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu 2021-ci ildə 8-ci yerə yüksəlmişdir. Gəncə-Daşkəsən, Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran iqtisadi rayonları 1 pillə, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu isə 4 pillə geriləmişdir. Bu iqtisadi rayonların regional yerli gəlirlərdə payı 1%-in altında olmuşdur.

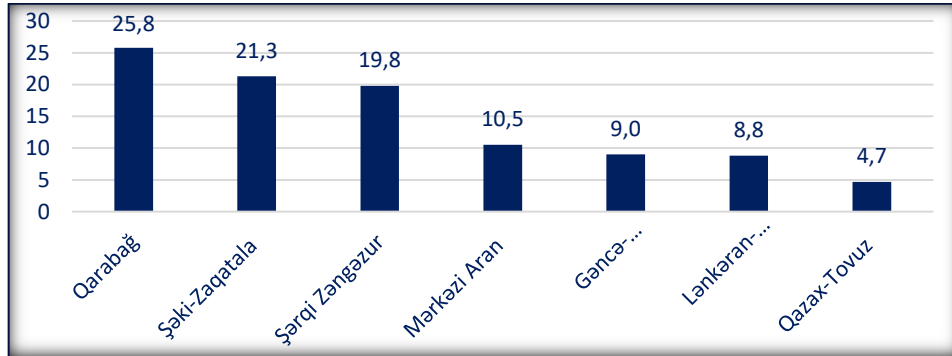
2021-ci ildə Qazax-Tovuz iqtisadi bölgəsinin gəlirləri xərclərini 27,3% üstələmişdir. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda bu göstərici 24,2%, Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunda 21,7%, Şəki Zaqatala iqtisadi rayonunda isə 20,6% təşkil etmişdir. (Qrafik 15)

Qrafik 15. İqtisadi bölgələr üzrə yerli gəlirlərin yerli xərclərə nisbəti, %-lə

Onu da qeyd edək ki, 13 iqtisadi rayondan 7-si dotasiya almışdır. Lakin iqtisadi rayonlara daxil olan bəzi inzibati rayonların yerli gəlirlərinin xərclərindən yüksək olması iqtisadi rayonların özünümaliyyələşdirmə indeksinə təsir göstərmişdir. Belə ki, bəzi iqtisadi rayonların tərkibinə daxil olan inzibati rayonların dotasiya almasına baxmayaraq, ümumilikdə iqtisadi rayon özünümaliyyələşdirmə səviyyəsində olmuşdur. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ümumilikdə dotasiyanın 21,3%-ni almasına baxmayaraq, iqtisadi rayonun dotasiyasız gəlirləri xərclərini üstələmişdir. Lənkəran-Astara, Mərkəzi Aran iqtisadi rayonlarında da eyni vəziyyəti müşahidə etmək olar. (Qrafik 16)

Qrafik 16. Ümumilikdə regionlara ayrılan dotasiyaların iqtisadi rayonlar üzrə paylanması, %-lə

16 saylı qrafikdən göründüyü kimi, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu xərclərinin 21,3%-i qədər dotasiya olsa da, iqtisadi rayon olaraq özünümaliyyələşdirmə iqtidarındadır. Ayrılan dotasiyanın 9%-i Gəncə-Daşkəsən, 25,8%-i Qarabağ, 4,7%-i Qazax-Tovuz, 8,8%-i Lənkəran-Astara, 10,5%-i Mərkəzi Aran, 21,3%-i Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun payına düşür.

İBMÖİ-1 üzrə reyting sıralamasında sonuncu iki yeri Qarabağ (12-ci yer) və Şərqi-Zəngəzur (13-cü yer) iqtisadi rayonları paylaşır. Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonu nda xərclərin gəlirlərə nisbəti 2021-ci ildə 208,7%, 2019-cu ildə 221,6%, 2017-ci ildə isə 196,9% təşkil etmişdir. Nəticədə Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonu 2017, 2019, 2021-ci illər üzrə **İBMÖSİ-1** reytingində ölkə üzrə sonuncu yerdə mövqe tutmuşdur. Bu iqtisadi rayona daxil olan bütün inzibati rayonlar və şəhərlər 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olmuşdur.

Hazırda bu ərazilərdə sürətli quruculuq işləri aparılır. Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati rayonların ikisi Ağdam və Füzuli rayonlarının bir hissəsi işğal altında olmamışdır. Bu da iqtisadi rayonun göstəricilərinə təsir edir.

Şəhərlərin maliyyə özünəyetərliyi İndeksi (ŞMÖİ-1) üzrə nəticələrin təhlili

Respublika tabeli şəhərlərin Maliyyə Özünəyetərliyi Səviyyəsi İndeksi (ŞMÖSİ-1) üzrə aparılan (Dövlət Büdcəsi Haqqında Qanunun əsasında) qiymətləndirmələr göstərir ki, təhlil illərində (2017, 2019, 2021-ci illər) iri şəhərlərin maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi çox yüksək və yüksək olmuşdur. Bu metodologiyada respublika tabeli iri şəhərlər indeks qiymətləndirməyə daxil edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Bakı şəhərində xərclərin gəlirlərə nisbəti 2017-ci ildə 2,9%, 2019-cu ildə isə 3,6%, 2021-ci ildə 5,2% olmuşdur. Yəni Bakı şəhəri gəlirlərinin 94%-ni mərkəzi Büdcəyə verir, 5,2%-ni isə şəhərin sosial-iqtisadi inkişafına xərcləyir. 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə Bakı şəhəri üzrə xərclərin gəlirlərə olan nisbət göstəricisində artım (2,9%-dən 5,2%-ə yüksəlmişdir) olmuşdur. Ümumən **ŞMÖSİ-1** reytingində Bakı şəhərinin indeks qiymətinin yüksək olmasının obyektiv səbəbləri vardır. Bakı şəhərinin ölkənin paytaxtı olması, dövlət qurumlarının, universitetlərin, əksər böyük şirkətlərin burada yerləşməsi, eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatında aparıcı sənaye sahələrinin burada yerləşməsi onun göstəricilərinin digərlərindən kəskin fərqlənməsinə təsir göstərir. Bundan başqa, regional büdcə gəlirlərinin 91%-i, büdcə xərclərinin 28,4%-i Bakı şəhərinin payına düşür.

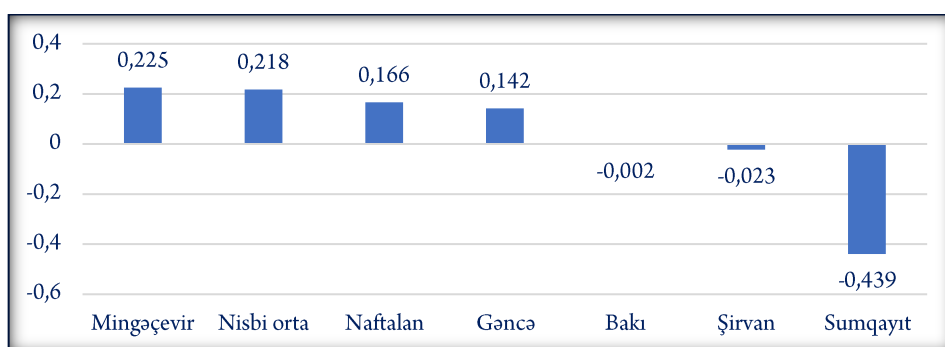
Bakı şəhərindən sonra maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi reytingində ikinci sırada Şirvan şəhəri yer almışdır. 2017, 2019, 2021-ci illərdə Şirvan şəhəri **SMÖİ-1** reytingində liderliyini qoruyub saxlamışdır. (**Cədvəl 4**) Belə ki, 2017-ci ildə Şirvan şəhərində xərclərin gəlirlərə nisbəti 51%, 2019-cu ildə 59,9% 2021-ci ildə isə 25% olmuşdur. Bu, o deməkdir ki, Şirvan şəhərinin maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi xeyli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Ümumiyyətlə, bu üç şəhər (Bakı, Sumqayıt və Şirvan) ölkənin əsas sənaye şəhərləri və bu da şəhərlərin özünümaliyyələşdirmə səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir.

Cədvəl 4. Şəhərlərin Maliyyə Özünəyetərliyi İndeksi (SMÖİ-1) üzrə reyting sıralaması (2017, 2019 və 2021-ci illər)

Şəhərlər	ŞMÖİ-1 2021		ŞMÖİ-1 2019		ŞMÖİ-1 2017	
	Reyting sırası	İndeks qiyməti	Reyting sırası	İndeks qiyməti	Reyting sırası	İndeks qiyməti
Bakı	1	0,948	1	0,964	1	0,971
Şirvan	2	0,750	2	0,499	2	0,525
Sumqayıt	3	0,632	3	0,401	3	0,490
Nisbi orta		0,560		0,440		0,439
Gəncə	4	0,413	6	0,146	5	0,247
Naftalan	5	0,339	5	0,295	4	0,341
Mingəçevir	6	0,275	4	0,337	6	0,057

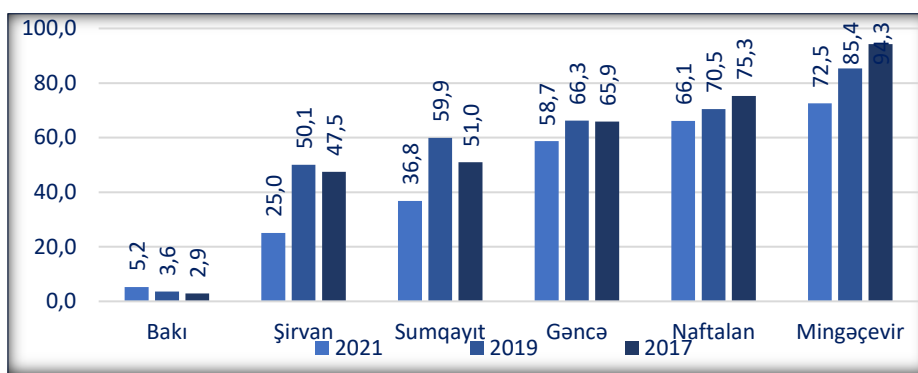
Cədvəldən göründüyü kimi, Bakı, Şirvan və Sumqayıt şəhərləri 2017, 2019 və 2021-ci illərdə öz mövqələrini qoruyub saxlamışlar. Digər 3 şəhər – Gəncə, Naftalan və Mingəçevir şəhərlərinin isə mövqələrində yerdəyişmələr olmuşdur. 2021-ci ildə Gəncə şəhəri 4-cü yerə (2019-cu ildə 6-cı yer) qalxmışdır. 2017-2021-ci illərdə indeks qiyməti ən çox artan şəhər Mingəçevir olmuşdur. Sumqayıt şəhərinin indeks qiymətində kəskin eniş olmuşdur.

Qrafik 17. 2017-2021-ci illərdə şəhərlər üzrə İndeks qiymətinin dəyişməsi, bənd

18 saylı qrafikdə şəhərlər üzrə gəlirlərin xərclərə nisbəti verilmişdir. 2021-ci ildə Bakı şəhərində gəlirlərin 5,2%-i, Şirvan şəhərində 25%-i, Sumqayıt şəhərində 36,8%-i, Gəncə şəhərində 58,7%-i, Naftalan şəhərində 66,1%-i, Mingəçevir şəhərində 72,5%-i yerli xərclərə sərf olunmuşdur.

Qrafik 18. Şəhərlər üzrə xərclərin gəlirlərə nisbəti,%

Büdcə qanunu əsasında aparılmış Şəhərlərin maliyyə özünəyeterliyi üzrə qiymətləndirməyə görə, Bakı, Şirvan və Sumqayıt şəhərlərinin maliyyə özünəyeterliyi **çox yüksək**, Gəncə, Naftalan, Mingəçevir şəhərlərinin maliyyə özünütəminatı səviyyəsi **yüksək** olmuşdur. Təhlillər onu göstərir ki, Gəncə, Naftalan və Mingəçevir şəhərləri öz potensialından daha səmərəli istifadə etməklə sosial-iqtisadi göstəricilərini daha da yaxşılaşdırı bilər.

İnzibati rayonların maliyyə özünəyeterliyi İndeksi (İRMÖİ-1) üzrə nəticələrin təhlili

İRMÖİ-1 üzrə alınan nəticələrin təhlili göstərir ki, son 5 ildə inzibati rayonların maliyyə özünəyeterliyi indeksində yaxşılaşma olmuşdur. **İRMÖİ-1** reytingində (2021-ci il) 31 inzibati rayon orta göstəricidən yüksək qiymət almışdır. 2017 və 2019-cu illərdə isə onların sayı 29 olmuşdur. İndeksin orta qiyməti 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 0,092 bal artmışdır. (Cədvəl 5)

Cədvəl 5. İnzibati Rayonların Maliyyə Özünəyətərliyi İndeksi (İRMÖİ-1) 2017, 2019, 2021-ci illər. (Reyting sıralaması 2021-ci ildə nisbi orta qiymətdən yüksək nəticə göstərmiş rayonlar üzrə aparılmışdır)

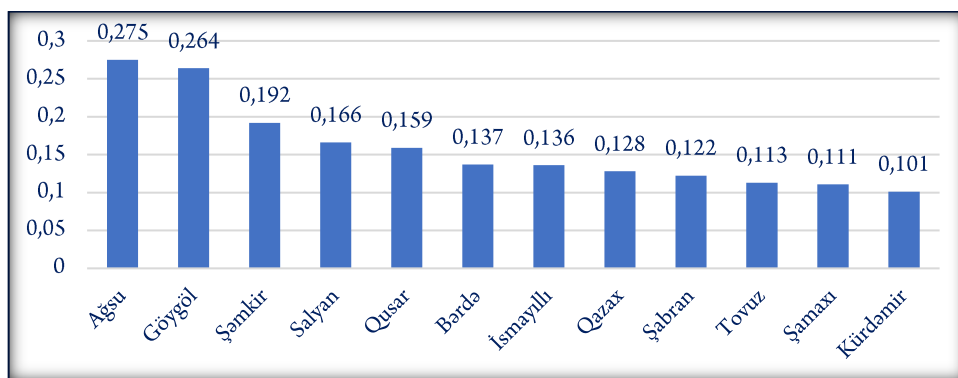
İnzibati rayonlar	İRMÖİ-1 2021		İRMÖİ-1 2019		İRMÖİ 2017	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
İmişli	1	0,926	1	0,887	1	0,893
Xaçmaz	2	0,906	5	0,808	4	0,809
Abşeron	3	0,894	2	0,870	2	0,884
Quba	4	0,882	7	0,769	6	0,791
Qəbələ	5	0,858	4	0,823	3	0,829
Astara	6	0,850	6	0,801	5	0,794
Şəki	7	0,837	12	0,700	11	0,741
Salyan	8	0,833	29	0,667	28	0,667
Qusar	9	0,827	23	0,668	23	0,668
Göygöl	10	0,825	38	0,449	33	0,561
Biləsuvar	11	0,825	9	0,737	13	0,727
Sabirabad	12	0,825	11	0,717	9	0,751
Tovuz	13	0,824	17	0,676	16	0,711
Hacıqabul	14	0,824	8	0,753	8	0,752
Yevlax	15	0,821	3	0,848	7	0,777
Kürdəmir	16	0,813	28	0,667	14	0,712
Bərdə	17	0,805	20	0,668	22	0,668
İsmayıllı	18	0,804	15	0,679	27	0,668
Lənkəran	19	0,800	14	0,683	12	0,728
Qazax	20	0,798	26	0,668	19	0,670
Beyləqan	21	0,796	10	0,731	10	0,748
Şabran	22	0,791	22	0,668	20	0,669
Şamaxı	23	0,779	27	0,668	26	0,668
Ağcabədi	24	0,769	13	0,696	18	0,684
Ağsu	25	0,766	32	0,514	39	0,491
Göyçay	26	0,760	25	0,668	25	0,668
Şəmkir	27	0,759	33	0,514	32	0,567
Neftçala	28	0,750	21	0,668	21	0,668
Siyəzən	29	0,750	24	0,668	24	0,668
Masallı	30	0,749	19	0,668	17	0,698
Saatlı	31	0,736	16	0,678	15	0,712

İnzibati rayonların maliyyə özünəyetərliyi üzrə aparılmış qiymətləndirmənin nəticələrinə görə, 59 inzibati rayondan 7-sinin maliyyə özünəyetərliyi **çox yüksək**, 28-nin maliyyə özünə yetərliyi **yüksək**, 8-nin maliyyə özünəyetərliyi **aşağı**, 16-sının (onlardan 10-u işğaldan azad edilmiş inzibati rayonlardır) maliyyə özünəyetərliyi **çox aşağı** olmuşdur. (*Cədvəl 2-də verilmiş təsnifatə əsasən*)

İRMÖİ-1 üzrə reyting sıralamasında (2021-ci il) İmişlinin indeks qiyməti 0,926 olmaqla inzibati rayonlar arasında ilk sırada yer almışdır. İmişli üç il üzrə aparılmış qiymətləndirmədə liderliyini saxlamışdır. Rayon gəlirlərinin 22,3%-ni yerli xərclərinə yönəlmiş və qalan 86,7%-ni isə mərkəzi büdcəyə ödəmişdir. İmişli rayonunun maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi çox yüksəkdir.

2017-2021-ci illərdə ərzində indeks qiymətində yüksək artım Ağsu, Göygöl, Şəmkir, Salyan və Qusar rayonlarında olmuşdur. (*Qrafik 19*)

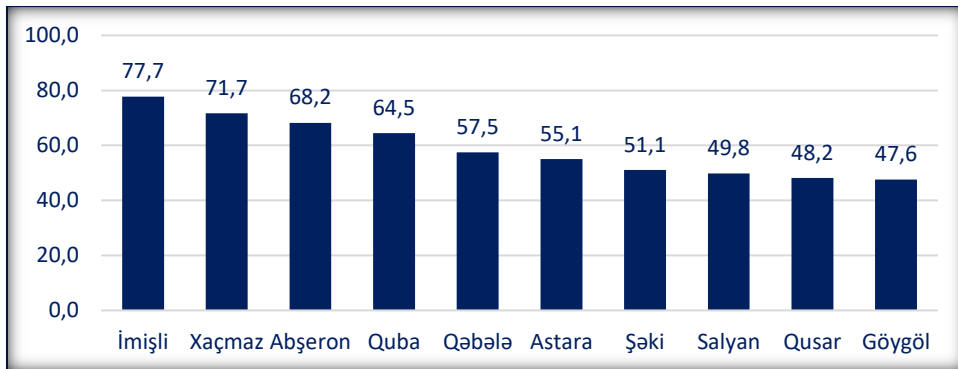
Qrafik 19. İnzibati rayonların İndeks qiymətindəki dəyişikliyə görə sıralanması, bənd

2021-ci il üçün hesablanmış **İRMÖİ-1 İndeksində** Xaçmaz rayonu 2-ci sırada yer almışdır. 2019-cu illə müqayisədə 2 pillə irəliləmişdir. Xaçmaz rayonunun yerli gəlirlərinin 28,3%-i yerli xərclərə sərf olunmuş, qalan hissəsi isə mərkəzi büdcəyə ödənilmişdir. Bu rayon digər göstəricilərinə görə də Azərbaycanın inkişaf etmiş rayonları sırasında yer alır. Sıralamada 3-cü yer alan Abşeron rayonunun indeks qiyməti 2019-cu illə müqayisədə yüksəlsə də reyting sırasında bir pillə geriləmişdir. Reyting sırasında 4-

cü və 5-ci yeri Quba rayonu və Qəbələ rayonları tutmuşdur. Quba əvvəlki illərlə müqayisədə mövqeyini 3 pillə yaxşılaşdırmış, Qəbələ isə bir pillə geriləmişdir. Göründüyü kimi, ilk beşlikdə olan rayonlar arasında 2017 və 2021-ci illərdə kəskin mövqe dəyişikliyi olmamışdır. Altıncı sırada mövqe tutan Astara rayonunun indeks qiymətində artım olsa da, reyting sırasında 1 pillə geriləmə olmuşdur. Reyting sırasında 7-ci yerdə 0,837 indeks qiymətilə Şəki rayonu mövqe tutmuşdur. 2017-ci illə müqayisədə Şəki rayonu 4 pillə irəliləmişdir. Bu inzibati rayonlar gəlirlərinin 50%-dən az hissəsini yerli xərclərə sərf etmişlər. Başqa sözlə, gəlirlərinin 50%-dən çox hissəsini mərkəzi büdcəyə vermişdir. Belə ki, İmişli rayonunun da gəlirlərinin 77,7%-i, Xaçmaz 71,7%-i, Şəki 51,1%-i mərkəzi büdcəyə keçirilmişdir. (Qrafik 20)

Qrafik 20. 2021-ci ildə ilk 10-luqda olan inzibati rayonların gəlirlərinin xərclərdən artıq olan hissəsi, %-lə

İRMÖİ-1 reytingində Salyan 8-ci yeri tutmuşdur. 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 20 pillə irəliləyərək 8-ci yerə yüksəlmişdir. Bu reytingdə 9-cu sırada Qusar və 10-cu sırada Göygöl mövqe tutmuşdur. 2017-ci illə müqayisədə hər iki rayon reyting sırasında ciddi irəliləməyə (Qusar 23-dən 9-cu, Göygöl 33-dən 10-cu yerə) nail olmuşdur. Bu rayonların maliyyə özünəyeterliyi yüksək qiymətləndirilir.

Reyting sırasında indeks qiyməti nisbi ortanın üstündə olan inzibati rayonlar arasında 30-cu yerdə Masallı, 31-ci yerdə isə Saatlı yer tutmuşdur. Hər iki rayon 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə nəzərəcarpacaq dərəcədə (17-dən 30-a; 15-dən 31-ə)

geriləmişdir. Ümumiyyətlə reyting sırasında 8-31-ci yerləri bölüşən inzibati rayonların əksəriyyətinin mövqeyində ciddi dəyişiklik olmuşdur.

Cədvəl 6. İnzibati Rayonların Maliyyə Özünəyətərliyi İndeksi İRMÖİ-1. 2017, 2019, 2021-ci illər (Reyting sıralaması 2021-ci ildə nisbi orta qiymətdən aşağı nəticə göstərmiş rayonlar üzrə aparılmışdır)

	ABMÖ indeksi 2021		ABMÖ indeksi 2019		ABMÖ indeksi 2017	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
Nisbi orta		0,708		0,580		0,616
Cəlilabad	32	0,685	34	0,512	35	0,540
Xızı	33-35	0,667	37	0,466	34	0,541
Qobustan	33-35	0,667	30	0,543	29	0,621
Daşkəsən	33-35	0,667	36	0,472	36	0,533
Balakən	36	0,632	31	0,517	30	0,599
Gədəbəy	37	0,603	43	0,345	45	0,396
Ağstafa	38	0,599	41	0,373	42	0,450
Ucar	39	0,592	39	0,389	37	0,533
Ağdaş	40	0,591	18	0,668	41	0,453
Zaqatala	41	0,579	35	0,488	31	0,573
Samux	42	0,519	42	0,361	40	0,459
Tərtər	43	0,507	40	0,382	38	0,492
Goranboy	44	0,487	46	0,237	44	0,435
Oğuz	45	0,390	44	0,266	43	0,436
Lerik	46	0,373	49	0,089	49	0,179
Yardımlı	47	0,348	45	0,258	48	0,305
Zərdab	48	0,346	48	0,171	46	0,311
Qax	49	0,281	47	0,189	47	0,307

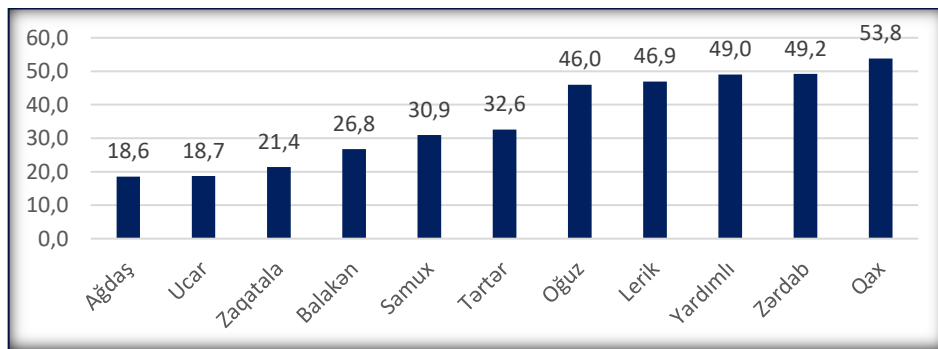
Reyting sırasında indeks qiyməti nisbi ortanın altında olan rayonlardan 4-ü (Cəlilabad, Xızı, Qobustan, Daşkəsən) maliyyə özünəyətərliyi yüksək olan rayonlar qrupuna düşmüşdür.

İRMÖİ-1 reyting sıralamasında 36-43-cü yerləri tutan (Balakən, Gədəbəy, Ağstafa, Ucar, Ağdaş, Zaqatala, Samux, Tərtər) inzibati rayonlarının 2021-ci ildə maliyyə özünəyeterliyi **aşağı səviyyədə** olmuşdur. 2017-2021-ci illərdə bu rayonların reyting sırasında müəyyən dəyişiklər baş vermişdir. Bu rayonlar arasında ən böyük sıra dəyişikliyi Ağdaş rayonunda olmuşdur. Bu rayon 2019-cu illə müqayisədə mövqeyində 22 pillə (18-dən 40-a) geriləmişdir.

İRMÖİ-1 reytingində 44-49-cu sıralarda (işğaldan azad edilmiş rayonlara ayrıca baxılmışdır) yer alan rayonların (Goranboy, Oğuz, Lerik, Yardımlı, Zərdab və Qax) maliyyə özünəyeterliyi **çox aşağı səviyyədə** olmuşdur. 6 sayılı cədvəlin məlumatlarından da görüldüyü kimi, 2017, 2019 və 2021-ci illərdə bu rayonların reyting sırasında kəskin dəyişiklik olmamışdır.

Reyting sırasında 49-cu sırada yer alan Qax rayonu xərclərinin 53,8%-ni dotasiya hesabına reallaşdırmışdır. Son 5-likdə yer tutan Oğuz, Lerik, Yardımlı və Zərdab rayonlarının xərclərinin təqribən yarısına qədərini dotasiya təşkil etmişdir.

Qrafik 21. Dotasiyanın xərclərdə xüsusi çəkisi, %-lə

Ümumilikdə 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə İRMÖİ-1 reyting sırasında 14 iqtisadi rayon mövqeyini ciddi dərəcədə yaxşılaşdırmış, 14 rayon isə pisləşdirmişdir. Belə ki, 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə Göygöl (+23 pillə), Salyan (+20 pillə), Qusar (+14 pillə), Ağsu (+14 pillə), İsmayıllı (+9 pillə) və Gədəbəy (+8 pillə) öz mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır. (Cədvəl 7)

Cədvəl 7. İRMÖİ-1 üzrə 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə reytingdə kəskin mövqe dəyişikliyi olan inzibati rayonlar

İnzibati rayonlar	Reytingdə mövqe dəyişimi	İnzibati rayonlar	Reytingdə mövqe dəyişimi
Göygöl	+23	Sabirabad	-3
Salyan	+20	Siyəzən	-5
Qusar	+14	Qobustan	-5
Ağsu	+14	Tərtər	-5
İsmayılı	+9	Hacıqabul	-6
Gədəbəy	+8	Ağcabədi	-6
Bərdə	+5	Balakən	-6
Şəmkir	+5	Lənkəran	-7
Şəki	+4	Neftçala	-7
Ağstafa	+4	Yevlax	-8
Tovuz	+3	Zaqatala	-10
Şamaxı	+3	Beyləqan	-11
Cəlilabad	+3	Masallı	-13
Lerik	+3	Saatlı	-16

Müqayisə illərində reyting sırasında kəskin mövqe itirən rayonlara isə Hacıqabul (-6 pillə), Ağcabədi (-6 pillə), Balakən (-6 pillə), Lənkəran (-7 pillə), Neftçala (-7 pillə), Zaqatala (-10 pillə), Beyləqan (-11 pillə), Masallı (-13 pillə), Saatlı (-16 pillə) daxildir.

Yekun olaraq inzibati rayonların böyük əksəriyyətinin (49-dan 35-nin) maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi çox yüksək və yüksək olmuşdur. Əvvəlki illərlə müqayisədə inzibati rayonların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsində yaxşılaşma olmuşdur.

İşğaldan azad edilmiş inzibati rayonların maliyyə özünəyeterliyi üzrə nəticələrinin təhlili

Qeyd etdiyimiz kimi işğaldan azad edilmiş rayonların hamısı dotasiya alır və onların digər rayonlardan ayrılmasının əsas səbəbi də məhz gələcək tədqiqatlarda bu rayonların inkişafını diqqət mərkəzində saxlamaqdır. Eyni zamanda hazırda bu rayonlarda sürətli quruculuq işləri gedir və yaxın gələcəkdə böyük qayıdış planı üzrə əhalinin bu ərazilərə qayıtmasına başlanılacaqdır.

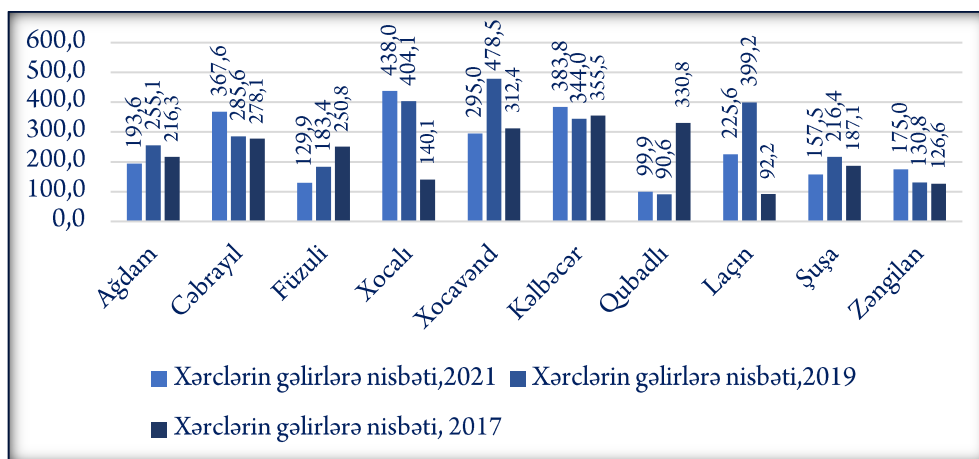
İşğaldan azad edilmiş inzibati rayonlar arasında Qubadlı ilk sırada yer almışdır. Onu da qeyd edək ki, bu rayonlar arasında Qubadlı yeganə rayondur ki, 2017-2021-ci illərdə dotasiya almamışdır. Yəni maliyyə özünəyetərliyi yüksək olmuşdur. Sıralamada 2-ci yeri tutan Füzuli rayonu mövqeyini bir pillə yaxşılaşdırmışdır. Füzuli rayonunun xərcləri gəlirlərini 29,9% üstələmişdir.

Reyting sırasında üçüncü sırada yer alan Şuşa 2019-cu illə müqayisədə mövqeyini 1-pillə yaxşılaşdırmışdır. 4-cü sırada yer alan Zəngilan isə reyting sırasında 2 pillə geriləmiş, Ağdam 5-ci sırada qalmaqla mövqeyini saxlamışdır. Şuşa rayonunun xərcləri gəlirlərindən 57,5%, Zəngilan 75,0%, Ağdam 93,6%, Laçın 125%, Xocavənd 195%, Cəbrayıl 267%, Kəlbəcər 283,8%, Xocalı 338,8% çox olmuşdur.

Cədvəl 8. İşğaldan azad edilmiş rayonların İRÖMİ-1 üzrə reytingi (2021, 2019 və 2017-ci illər)

İnzibati rayonlar	İRÖMİ-1 2021		İRÖMİ-1 2019		İRÖMİ-1 2017	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
Qubadlı	1	0,800	1	0,819	1	0,816
Füzuli	2	0,740	3	0,633	3	0,720
Şuşa	3	0,685	4	0,567	4	0,626
Zəngilan	4	0,650	2	0,738	2	0,747
Ağdam	5	0,613	5	0,490	5	0,567
Laçın	6	0,549	8	0,202	7	0,444
Orta		0,507	Orta	0,442	Orta	0,542
Xocavənd	7	0,410	10	0,043	10	0,289
Cəbrayıl	8	0,265	6	0,429	6	0,498
Kəlbəcər	9	0,232	7	0,312	9	0,338
Xocalı	10	0,124	9	0,192	8	0,375

Qrafik 22. Xərclərin gəlirlərə nisbəti, %-lə

Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş rayonların 3 il üzrə hesablanmış reyting sırasında ciddi mövqe dəyişikliyi olmamışdır. Hesab edirik ki, gələcəkdə bu rayonlara böyük qaydış, burada görülən infrastruktur işləri reyting sıralamasında dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

İKİNCİ METODOLOGİYA (ABMÖİ-2)

Əsaslandırma

Birinci metodologiyada yerli büdcələrin (Dövlət Büdcəsi haqqında Qanun əsasında) xərclərinin gəlirlərinə nisbəti göstəricisindən istifadə etmişdik. Eyni zamanda metodologiyanın çatışmayan tərəfləri ilə bağlı da izahat vermişdik.

İkinci metodologiyada bölgələrin (iqtisadi və inzibati rayonlar, şəhərlər) maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsini ölçmək üçün iki göstəricidən istifadə olunmuşdur.

- 1) Dövlət büdcəsi haqqında Qanunda əks olunan regional gəlirlər və xərclər (birinci metodologiyada istifadə olunmuşdur)
- 2) Bələdiyyələrin gəlirləri və xərcləri

Burada məqsəd birinci metodologiyanın (ABMÖİ-1) çatışmayan cəhətlərini qismən də olsa aradan qaldırmaq və bölgələrin maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsində reallığa daha yaxın olan nəticə əldə etməkdir. Əslində qiymətləndirməni birbaşa ikinci metodologiya əsasında da aparmaq olardı. Lakin biz bu metodologiyaların çıxan nəticələrin dəyərləndirilməsini oxucuların ixtiyarına buraxırıq.

Bildiyimiz kimi, regionların sosial-iqtisadi inkişafında bələdiyyələr də müəyyən qədər iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə regionların sosial-iqtisadi inkişafında əsas cavabdeh qurum yerli icra hakimiyyətləridir. Bələdiyyələr isə öz imkanları çərçivəsində regionların sosial-iqtisadi inkişafında iştirak edirlər. Lakin büdcələrinin azlığı səbəbindən onların rolu zəifdir. Mövcud qanunvericiliklə bələdiyyə gəlirləri vergilər (qanunla bələdiyyələrə verilən vergilər), ianələr və dövlət büdcəsindən ayrılmış dotasiyalar, eyni zamanda bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin gəlirləri hesabına formalaşır. Maliyyə yetərsizliyi səbəbindən dövlət bütün bələdiyyələrə Mərkəzi büdcədən dotasiya ayırır. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda bələdiyyələr maliyyə baxımından özünəyətər deyillər.

Bu metodologiyada Azərbaycan Bölgələrinin Maliyyə Özünəyeterliyi İndeksi (**ABMÖİ-2**) iki göstərici (yerli büdcə və bələdiyyə büdcəsi) əsasında ölçülür. Onlardan birincisi əvvəlki metodologiyada hesablanan ABMÖ-1 İndeksidir. Birinci göstərici ABMÖ-1 İndeksi, bu metodologiyaya **sub- indeks** olaraq daxil edilmiş və **ABMÖ sub- indeks**, ikinci göstərici isə bələdiyyələrin xərclərinin gəlirlərinə nisbəti əsasında hesablanmış və Bələdiyyələrin Maliyyə özünəyeterliyi (**BMÖ**) **sub- indeks** adlandırılmışdır.

Birinci sub- indeksin hesablanması ilə bağlı ətraflı məlumat birinci metodologiyada verilmişdir.

BMÖ sub- indeksinin hesablanmasında, ilk olaraq bələdiyyələrin gəlirləri dotasiyalardan təmizlənməsi tələb olunur. Çünki rəsmi statistikanın verdiyi rəqəmlərdə bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən verilən dotasiyalar həm gəlirlərin, həm də xərclərin tərkibinə daxil edilir. Bizim məqsədimiz bələdiyyələrin daxili imkanlar hesabına maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsini müəyyən etməkdir.

Bələdiyyələrin gəlirləri dotasiyalardan təmizləndikdən sonra bələdiyyələrin ümumi xərclərinin dotasiyasız gəlirlərə nisbəti tapılmışdır.

$$B_{\text{öz.maliy.s.}} = B_{\text{xər}} / B_{\text{gəlir}} \cdot 100$$

Bundan sonra, nisbət göstəricisi aşağıdakı formulla normallaşdırılmışdır.

$$BMÖ_{\text{sub- indeks}} = (B_{\text{eh.max}} - B_{\text{fak}}) / (B_{\text{eh.max}} - B_{\text{eh.min}})$$

Ehtimal olunan maksimum və ehtimal olunan minimumun mahiyyəti haqqında birinci metodologiyada məlumat verilmişdir. Lakin burada ehtimal olunan maksimumun qiyməti birinci metodologiyadakından fərqlidir. Ehtimal olunan minimum isə birinci metodologiyada olduğu kimi “0” götürülmüşdür.

Beləliklə bələdiyyələrin xərclərinin gəlirlərinə nisbəti üzrə faktiki maksimumun göstərici Tərtərdə (435%) olmuşdur. Bunu nəzərə alaraq, ehtimal olunan maksimum $\approx 15\%$ artırılaraq – 500% götürülmüşdür. Bu növbəti illərdə eyni hesablamaların aparılması zamanı illər arasında müqayisəni asanlaşdırmaq məqsədilə edilir.

Bu metodologiyada iri şəhərlərin özünümaliyyəşdirmə səviyyəsi qiymətləndirilməmişdir. Çünki tədqiqata cəlb edilən 6 şəhərdən 3-ü haqqında (Mingəçevir, Şirvan və Naftalan) statistik məlumat verilmir. Bakı şəhərinin birinci yerdə olacağı bəllidir. Sumqayıt və Gəncə şəhərləri qalır ki, bunların da reytinginin hazırlanması uğurlu hesab olunmur.

Bundan başqa Şərqi-Zəngəzur da təhlilə daxil edilməyib. “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda (22-ci maddə) müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq bülletəndə Şirvan, Mingəçevir və Naftalan şəhər bələdiyyələri üzrə məlumatlar göstərilməmişdir. Lakin bu məlumatlar ölkə və müvafiq iqtisadi rayonlar üzrə yekunlara daxil edilmişdir. “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda 22-ci maddəsində göstərilir ki: “Məxfi məlumatları əks etdirən, yaxud onu açıqlayan rəsmi statistika materiallarının istifadəçilər arasında yayılmasına icazə verilmir. Açıqlanmasına icazə verilən yekun (ümumiləşdirilmiş) məlumatlar ən azı üç statistik vahidin məlumatını əhatə etməlidir və belə yekunlarda statistik vahidlərdən hər hansı birinin payı 85%-dən çox olmamalıdır.”

Büdcə Qanunu əsasında müəyyən edilən yeli gəlirlər (xərclər) və bələdiyyə gəlirləri (xərcləri) regionun ümumi gəlirlərini (xərclərini) təşkil edir. Lakin bələdiyyələr həm ümumi regionun gəlirlərində həm də xərclərində (ortalama 10-15%) payı çox azdır. Bu rəqəm nə qədər malik olmasa da ümumilikdə regionun gəlirlərinin və xərclərinin bir hissəsini təşkil edir və bir sıra regional (yerli) sosial problemlərin həllinə sərf olunur. 2021-ci ildə bələdiyyələrin gəlirləri ümumi region gəlirlərinin 10%-ə qədərini, xərclərinin isə 15%-ə qədərini təşkil etmişdir.

Bunları nəzərə alaraq sub-indekslərə çəki verilmişdir. ABMÖ sub-indeksinə 0,8, BMÖ sub-indeksinə isə 0,2 çəki verilmişdir.

Beləliklə, aşağıdakı formul əsasında **ABMÖ-2 İndeksi** hesablanmış, iqtisadi və inzibati rayonlar üzrə reyting sırası hazırlanmışdır.

$$ABMÖİ-2 = (ABMÖ_{\text{Sub-indeksi}} * 0,80) + (BMÖ_{\text{Sub-indeksi}} * 0,20)$$

ABMÖİ-2 ÜZRƏ NƏTİCƏLƏRİN TƏHLİLİ

İqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyetərliyi İndeksi üzrə nəticələrin təhlili (İBMÖİ-2)

Birinci metodologiya üzrə qiymətləndirmədə olduğu kimi, ikinci metodologiyada da (Büdcə Qanunu və Bələdiyyə büdcələri əsasında) iqtisadi rayonların reytingində Bakı iqtisadi rayonu liderlik edir. Bu da əvvəlki metodologiyada qeyd etdiyimiz kimi, Bakının həm iqtisadi rayon və həm də şəhər kimi fəvqəladə üstünlüyə (paytaxt şəhər olması, ölkənin əsas iqtisadi mərkəz olması, neft şəhəri olması və s.) malik olması ilə bağlıdır. Bakı iqtisadi rayonu hər iki sub-indeksdə 1-ci sırada yer almışdır. Bakı iqtisadi rayonunda bələdiyyələr maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi yüksəkdir. **9 sayılı cədvəldən** göründüyü kimi, 12 iqtisadi rayondan (Şərqi-Zəngəzurla bağlı məlumat olmadığı üçün reytingə daxil edilməyib) 5-inin indeks qiyməti nisbi orta göstəricidən yüksək, 7-sinin indeks qiyməti isə nisbi ortanın altında olmuşdur.

Reyting sırasında Bakı iqtisadi rayonundan sonrakı yeri 0,794 indeks qiymətilə Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu tutur. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil olan Abşeron rayonu Bakı ilə qonşu olması, Sumqayıt şəhərinin isə ölkənin ikinci sənaye şəhəri olması, eyni zamanda paytaxtla qonşuluğu, bu iqtisadi rayonun maliyyə özünəyetərliyinə birbaşa təsir göstərir. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu bələdiyyələri maliyyə özünəyetərliyi yüksək (xərclərin gəlirlərə nisbəti 99,7%) qiymətləndirilir. **(Qrafik 20-yə bax)**

İBMÖİ-2 reyting qırasında 3-cü yeri Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu tutur. Bu iqtisadi rayon İBMÖ sub-indeksdə də 3-cü yerdə, BMÖ sub-indeksində isə 4-cü yerdədir. Reyting sırasında sonrakı yeri (4-cü) yeri Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu tutur. Onu da qeyd edək ki, bu iqtisadi rayona daxil olan Şirvan şəhərinin bələdiyyə büdcəsi haqqında ARDSK-nın bazasında məlumat yoxdur. Bu da iqtisadi rayonun BMÖ sub-indeksi üzrə mövqeyinə təsir (bu təsir müsbət və ya mənfi ola bilər) göstərir. Reytingdə 5-ci sırada yer alan Mil-Muğan iqtisadi rayonu İBMÖ-1 sub-indeksində də eyni mövqedə olmuşdur. BMÖ sub-indeksində isə 9-cu sırada yer almışdır ki, bu da iqtisadi rayonun

bələdiyyələrinin daha çox dotasiya alması ilə əlaqələndirilir. Mil-Muğan iqtisadi rayonunun bələdiyyələri xərclərinin 21,1%-ni dotasiya və subsidiyalar hesabına ödəyir. Ümumiyyətlə, onu demək olar ki, bütün iqtisadi rayonların bələdiyyələri dövlətdən dotasiya və subsidiya alır.

Cədvəl 9. İqtisadi bölgələrin Maliyyə Özünəyeterliyi İndeksi-2 (İBMÖİ-2) üzrə iqtisadi rayonların indeks qiyməti və reyting sıralaması (2021-ci il)

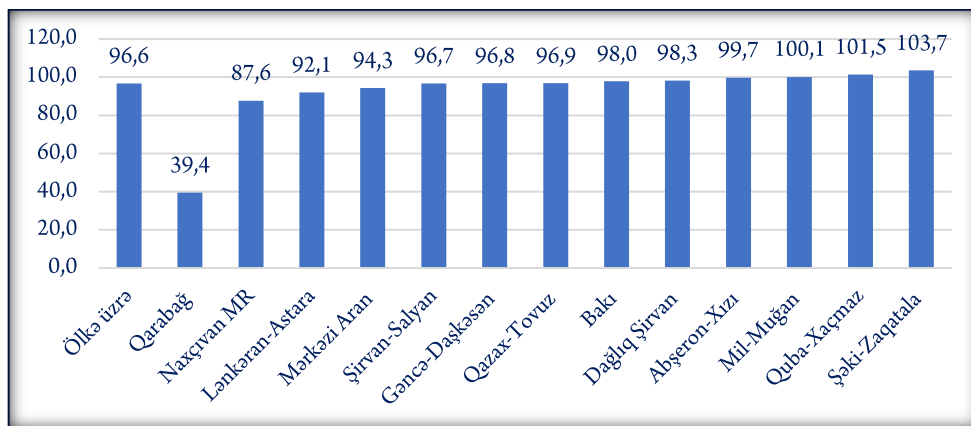
İqtisadi rayonlar	İBMÖİ-2		İBMÖ sub-indeksi		BMÖ sub-indeksi	
	Reyting	İndeksin qiyməti	Reyting	İndeksin qiyməti	Reyting	İndeksin qiyməti
Bakı	1	0,879	1	0,983	1	0,464
Abşeron-Xızı	2	0,794	2	0,879	2	0,458
Quba-Xaçmaz	3	0,785	3	0,868	4	0,454
Şirvan-Salyan	4	0,773	4	0,852	3	0,457
Mil-Muğan	5	0,758	5	0,849	9	0,395
NİSBİ ORTA		0,719		0,799		0,399
Gəncə-Daşkəsən	6	0,699	7	0,769	6	0,420
Dağlıq Şirvan	7	0,694	6	0,770	10	0,392
Qazax-Tovuz	8	0,688	8	0,758	7	0,410
Şəki-Zaqatala	9	0,677	11	0,735	5	0,445
Mərkəzi Aran	10	0,671	10	0,739	8	0,397
Lənkəran-Astara	11	0,665	9	0,747	11	0,335
Qarabağ	12	0,549	12	0,645	12	0,161

İBMÖİ-2 üzrə reytingində nisbi orta göstəricidən yüksək nəticə göstərmiş iqtisadi rayonların arasında Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonları həm əsas İndeks üzrə, həm də sub-indekslər üzrə 2017,2019 və 2021-ci illərdə mövqeyini dəyişməmişdir. İlk beşlikdə yer alan iqtisadi rayonlar maliyyə özünəyeterliyi çox yüksək qiymətləndirilir. Bu iqtisadi rayonların ümumi gəlirləri xərclərini üstələmişdir.

2021-ci ildə **İBMÖİ-2** üzrə nisbi ortadan qiymətdən aşağı nəticə göstərmiş iqtisadi rayonlar arasında Gəncə-Daşkəsən (0,699), Dağlıq Şirvan (0,694), Qazax-Tovuz (0,688), Şəki-Zaqatala (0,667), Mərkəzi Aran (0,671), Lənkəran (0,665) iqtisadi rayonu həm indeks, həm də sub-indekslər üzrə mövqelərində kəskin fərqlər müşahidə edilmişdir. Belə ki, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun sub-indekslər üzrə mövqeyində (7-ci və 6-cı yer) ciddi dəyişiklik olmamışdır. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu isə birinci sub-indeks üzrə 6-cı yerdə olsa da **BMÖ sub indeksində** 10-cu yerdə mövqe tutmuşdur. Qazax-Tovuz, Şəki-Zaqatala və Mərkəzi Aran iqtisadi rayonunun **İBMÖ sub-indeksi** üzrə sıralamadakı mövqeyi **BMÖ sub-indeksi** üzrə müqayisədə daha geridədir. Məsələn, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu **İBMÖ sub-indeksdə** 11-ci yerdə olduğu halda **BMÖ sub-indeksində** 5-ci yerdə olmuşdur. Həmçinin, Mərkəzi-Aran iqtisadi rayonunun da (10-cu və 8-ci yer) **BMÖ sub-indeks** göstəricisi daha yaxşıdır.

20 sayılı qrafikdən görüldüyü kimi, iqtisadi bölgələr üzrə bələdiyyələrin əksəriyyətinin maliyyə özünəyeterliyi **yüksək** olmuşdur. Yəni gəlirləri xərclərini (dotasiya və subvensiyalardan təmizlənmiş göstəricilər) təmin etmək üçün yetərli olmuşdur. Yalnız 3 iqtisadi rayonda: Mil-Muğan, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatalada bələdiyyələrin maliyyə özünəyeterliyi aşağı səviyyədə olmuşdur.

Qrafik 23. İqtisadi rayonlar üzrə bələdiyyələrin xərclərinin gəlirlərinə nisbəti (dotasiya və subvensiyalardan təmizlənmiş), %

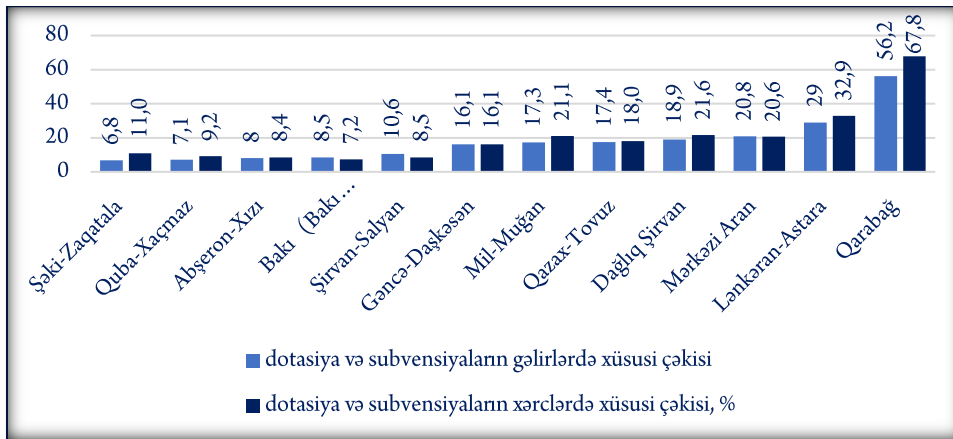

Aparılan təhlillər göstərir ki, iqtisadi rayonların bələdiyyələri regionların inkişafında zəif rol oynayır. İqtisadi rayonlar üzrə bələdiyyələrin maliyyə özünəyeterliyi əsasən

yüksək olsa da ölkənin bütün inzibati rayonları büdcədən dotasiya və subvensiya almışdır.

24 sayılı qrafikdən göründüyü kimi, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu bələdiyyələri gəlirlərində və xərclərində dotasiya və subvensiyaların xüsusi çəkisi 6,8% və 11,0% olmuşdur. Quba-Xaçmaz, Abşeron-Xızı, Bakı, Şirvan-Salyan iqtisadi rayonlarının da gəlir və xərclərində dotasiyaların xüsusi çəkisi çox yüksək olmamışdır. Bu göstərici üzrə ən yüksək xüsusi çəkiyə Qarabağ iqtisadi rayonu bələdiyyələri malik olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, bu iqtisadi rayona daxil olan Bərdə və Ağcabədi rayonları bələdiyyələrinin maliyyə özünəyətərliyi yüksək olmuşdur. Lənkəran Astara iqtisadi rayonu üzrə bələdiyyələrin gəlirlərinin 29%-i, xərclərinin isə 32%-i dotasiya və subsidiya təşkil etmişdir. Lakin burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, bələdiyyələrin onlara ayrılan dotasiyaların tamamını həmin ildə xərcləmişlər.

Qrafik 24. İqtisadi rayonların bələdiyyələrinə büdcədən ayrılan dotasiya və subvensiyaların gəlirlərində və xərclərində xüsusi çəkisi

* * *

İBMÖİ-2 üzrə 2017, 2019, 2021-ci illərin reyting sırasının müqayisəli təhlili.

Göründüyü kimi qiymətləndirmə aparılan 2017, 2019 və 2021-ci illərdə Bakı iqtisadi rayonu liderliyini saxlamışdır. Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu da mövqeyini qoruyaraq

reyting sırasında ikinci olmuşdur. Nisbi ortadan yüksək qiymət alan Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu və Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu öz mövqələrini bir pillə yaxşılaşdırmışdır. Mil-Muğan iqtisadi rayonu 2017-ci illə müqayisədə 2 pillə geriləmişdir (3-cü yerdən 5-ci yerə düşmüşdür). (Cədvəl 10)

Cədvəl 10. İqtisadi bölgələrin Maliyyə Özünəyeterliyi İndeksi-2 (İBMÖİ-2) üzrə iqtisadi rayonların yekun indeks qiyməti və reyting sıralaması (2017,2019, 2021-ci illər)

	İBMÖİ-2 2021		İBMÖİ-2 2019		İBMÖİ-2 2017	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
Bakı	1	0,879	1	0,877	1	0,880
Abşeron-Xızı	2	0,794	2	0,743	2	0,763
Quba-Xaçmaz	3	0,785	4	0,695	4	0,701
Şirvan-Salyan	4	0,773	5	0,652	5	0,685
Mil-Muğan	5	0,758	3	0,700	3	0,709
ORTA		0,719		0,636		0,655
Gəncə-Daşkəsən	6	0,699	9	0,580	7	0,628
Dağlıq Şirvan	7	0,694	8	0,581	10	0,585
Qazax-Tovuz	8	0,688	11	0,538	11	0,569
Şəki-Zaqatala	9	0,677	7	0,597	6	0,637
Mərkəzi Aran	10	0,671	6	0,637	8	0,604
Lənkəran-Astara	11	0,665	10	0,570	9	0,598
Qarabağ	12	0,549	12	0,457	12	0,496

İBMÖİ-2 reyting sırasında indeks qiyməti nisbi ortadan aşağı olan iqtisadi rayonların mövqələrində dəyişmələr olmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə İBMÖİ-2 reytingdə 7-cü yerdə olan Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu 2021-ci ildə bir pillə irəliləyərək 6-cı yerdə mövqe tutmuşdur. İndeks üzrə 7-ci sırada yer tutan Dağlıq Şirvan və Qazax-Tovuz iqtisadi rayonları isə öz mövqeyini 3 pillə yaxşılaşdırmışlar.

Reyting sırasında geriləyən iqtisadi rayonlara isə Şəki-Zaqatala və Mərkəzi Aran iqtisadi rayonları daxildir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu 2017-ci illə müqayisədə 2021-

ci ildə reyting sırasında 3 pillə, Mərkəzi-Aran və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonları isə hər biri 2 pillə geriləmişdir.

İqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyetərliyi üzrə 2017, 2019 və 2021-ci illər üzrə sıralamasında kəskin dəyişiklər olmamışdır. Ümumilikdə iqtisadi rayonların maliyyə özünəyetərliyi yüksək qiymətləndirilir.

İnzibati rayonların maliyyə özünəyetərliyi İndeksi (İRMÖİ-2) üzrə nəticələrinin təhlili

İkinci metodologiya əsasında hesablanan **İRMÖİ-1** reyting sıralaması ilə müqayisədə **İRMÖİ-2**-də müəyyən yerdəyişmələrin olduğunu görmək olar. **11 sayılı cədvəldən** görüldüyü kimi, İmişli rayonu **İRMÖİ-1**-də olduğu kimi **İRMÖİ-2**-də də birinci yerdə (0,895 indeks qiyməti) olmuşdur. İmişli rayonu bələdiyyələrin maliyyə özünəyetərliyi göstəricisinə görə, **BMÖ** sub-indeksində 0,774 göstərici ilə 17-ci yerdə (16 pillə geridə) olmuşdur. (**Cədvəl 11**) İmişlinin **İRMÖ** sub-indeksindəki mövqeyi ilə **BMÖ** sub-indek-sindəki mövqeyi qarasında kəskin fərq vardır. Buna baxmayaraq İmişli rayonunun **İRMÖİ-2** reytingindəki mövqeyinə təsir göstərməmişdir. İmişli rayonunun birinciliyi qorumasına **BMÖ** sub-indeksi təsir göstərmişdir. Belə ki, İmişli **BMÖ** sub-indeksində 2017-ci ildəki 43-cü yerdən, 2021-ci ildə 17-ci yerə yüksəlmişdir. Reyting sırasın-da 2-ci sırada yer alan Xaçmaz rayonunda da İmişliyə bənzər hal müşahidə olunmuşdur. Bu rayon da **BMÖ** sub-indeksində 18-ci yerdə (fərq 16 pillə) olmuşdur.

Xaçmaz rayonu isə 2017-2019-cu illərdə hər iki sub-indeksdə mövqeyini yaxşılaşdırmışdır. **İRMÖİ-2** indeksində 3-cü sırada yer alan Abşeron rayonu **İRMÖ** sub-indeksində 3-cü sırada, **BMÖ** sub-indeksində 6-cı yer tutmuşdur. Bununla Abşeron bələdiyyələrinin maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsini qənaətbəxş qiymətləndirmək olar. Yekun reyting sırasında və inzibati rayonların **İRMÖİ-2** üzrə reyting sırasında 4-cü yerdə olan Quba rayonu **İRMÖ** sub-indeksində də 4-cü, **BMÖ** sub-indeksində 11-ci yerdə olmuşdur. Quba rayonunun ümumi indeksdə irəliləməsinə **İRMÖ** sub-indeksində mövqeyini yaxşılaşdırması təsir göstərmişdir. Belə ki, 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə Quba rayonunun **BMÖ** sub-indeksi üzrə mövqeyində geriləmə olmuşdur.

Cədvəl 11. İnzibati rayonların 2021-ci il üçün İndeks və Sub-indekslər üzrə sıralaması (orta qiymətdən yuxarı nəticə göstərənlər)

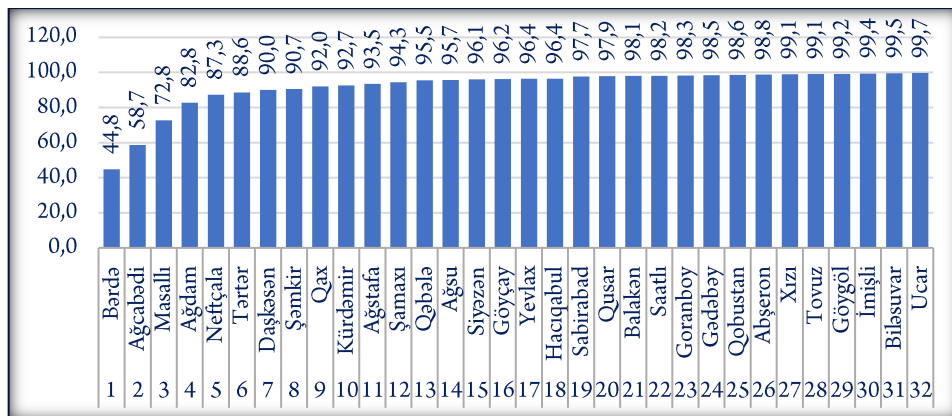
İnzibati rayonlar	İRMÖİ-2 indeksi		İRMÖ sub-indeksi		BMÖ Sub-indeksi	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	Sub- indeks qiyməti	Reyting	Sub- indeks qiyməti
İmişli	1	0,895	1	0,926	17	0,774
Xaçmaz	2	0,878	2	0,906	18	0,768
Abşeron	3	0,875	3	0,894	6	0,797
Quba	4	0,862	4	0,882	11	0,785
Qəbələ	5	0,845	5	0,858	7	0,790
Astara	6	0,831	6	0,85	32	0,752
Salyan	7	0,821	8	0,833	16	0,777
Qusar	8	0,819	9	0,827	12	0,784
Şəki	9	0,817	7	0,837	37	0,736
Biləsuvar	10	0,816	11	0,825	15	0,779
Göygöl	11	0,813	10	0,825	21	0,764
Sabirabad	12	0,812	12	0,825	24	0,763
Hacıqabul	13	0,812	14	0,824	23	0,764
Yevlax	14	0,805	15	0,821	33	0,742
Bərdə	15	0,805	17	0,805	3	0,805
Tovuz	16	0,8	13	0,824	40	0,706
Kürdəmir	17	0,799	16	0,813	34	0,742
İsmayıllı	18	0,794	18	0,804	30	0,754
Qazax	19	0,791	20	0,798	25	0,762
Şabran	20	0,789	22	0,791	14	0,782
Beyləqan	21	0,788	21	0,796	29	0,756
Lənkəran	22	0,779	19	0,8	42	0,696
Şamaxı	23	0,777	23	0,779	19	0,766
Ağsu	24	0,766	25	0,766	20	0,765
Şəmkir	25	0,766	27	0,759	8	0,79
Masallı	26	0,762	30	0,749	1	0,811
Neftçala	27	0,761	28	0,75	4	0,805
Göyçay	28	0,761	26	0,76	22	0,764
Ağcabədi	29	0,760	24	0,769	38	0,726
Siyəzən	30	0,760	29	0,75	5	0,799
Saatlı	31	0,726	31	0,736	43	0,688

Qəbələ rayonu isə İRMÖİ-2 yekun reytingdə və İRMO sub-indeksində 5-ci sırada yer almışdır. Qəbələ rayonu 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə İRMÖ sub-indeksində 2 pillə geriləmiş, BMÖ sub-indeksində isə 19 pillə irəliləmişdir. Qəbələnin BMÖ sub-indeksində irəliləməsinin əsasən turizmlə bağlı olduğu ehtimal etmək olar.

Qeyd edək ki, İRMÖİ-1-də reytingdə 6 inzibati rayon, İRMÖİ-2 reytingində isə 5 inzibati rayon **çox yüksək** maliyyə özünəyeterliyinə malik olmuşdur. Yəni ikinci metodologiyada **çox yüksək** maliyyə özünəyeterliyi olan rayonların sayında azalma olmuşdur. Bu da BMÖ sub-indeksi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanın inzibati rayonları arasında bələdiyyələrinin maliyyə özünəyeterliyi **çox yüksək və yüksək olan 32 rayon** vardır. Bunların arasında yalnız Bərdə rayonu bələdiyyələrinin maliyyə özünəyeterliyi **çox yüksək** olmuşdur. Bərdə rayonu İRMÖ sub-indeksində ilk 10-luğa daxil olmamışdır. Belə ki, Bərdə rayon bələdiyyələrinin xərclərinin gəlirlərinə nisbəti 44,8% (dotasiyalar və subvensiyalar nəzərə alınmadan) olmuşdur. Yəni 2021-ci ildə gəlirləri xərclərini 55,2% üstələmişdir. Bu rayon yalnız 44,8%-ni sosial-iqtisadi problemlərin həllinə xərcləmişdir. Digər 30 rayon bələdiyyəsinin maliyyə özünəyeterliyi **yüksək** olmuşdur. Bu hesablamada dotasiyalar və subvensiyalar gəlir və xərclərdən təmizlənmişdir. (Qrafik 25)

Qrafik 25. İnzibati rayonların bələdiyyələrinin xərclərinin gəlirlərinə nisbəti (dotasiya və subvensiya nəzərə alınmadan, %)

25 saylı qrafikdə göstərilən 32 inzibati rayonun bələdiyyələri maliyyə baxımından özünəyətər olmasına baxmayaraq bütün bələdiyyələr büdcədən dotasiya və subvensiya almışlar. Bərdə rayonu bələdiyyələrinin maliyyə özünəyətərliyi çox yüksək olsa da aldığı dotasiya və subvensiyaların gəlirlərinə nisbəti 34,5%, xərclərinə nisbəti isə 54,1% təşkil etmişdir. Oxşar vəziyyət Ağcabədi bələdiyyələrində də özünü göstərir. Ağcabədi rayonunda dotasiya və subvensiyaları gəlirlərə nisbəti 43,9%, xərclərə nisbəti isə 57,2% olmuşdur. BMÖ sub-indeksində üçüncü sırada yer alan Masallı rayonu bələdiyyələrinin aldığı dotasiya və subvensiyaların gəlirlərdə payı 17,8%, xərclərdə payı isə 22,9% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, maliyyə özünəyətərliyi **yüksək** olan bələdiyyələr də büdcədən dotasiya və subvensiya alırlar. (**Cədvəl 12-yə bax**)

İRMOİ-2 üzrə reyting sırasında 6-cı yerdə qərarlaşan Astara rayonu, İRMÖ sub-indeksində də 6-cı olmuşdur. BMÖ sub-indeksdə isə 32-ci yerdə olmuşdur. 2021-ci ildə Astara bələdiyyələrinin gəlirlərində dotasiyaların xüsusi çəkisi xüsusi çəkisi 18,8%, xərclərində isə 18,7% olmuşdur. İmişlidə bələdiyyələrin gəlirlərinin və xərclərinin dotasiyaların xüsusi çəkisi 12,1% olmuşdur.

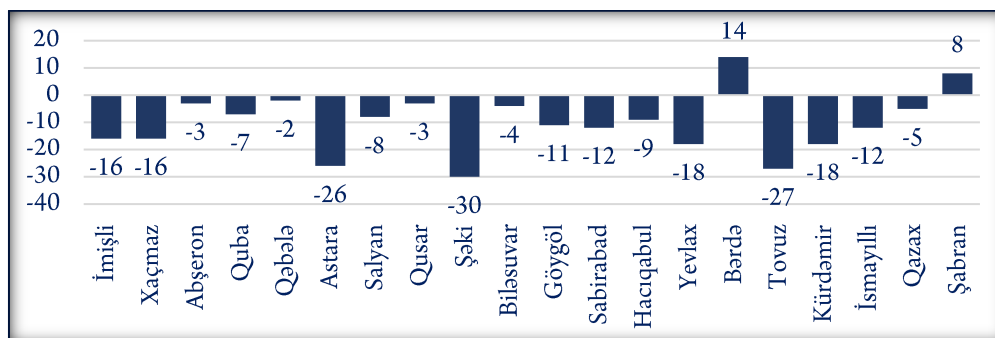
12 saylı cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, gəlirlərində və xərclərində dotasiyanın xüsusi çəkisinə görə ən aşağı göstərici Abşeron, Siyəzən, Qax, Zaqatala, Quba, Oğuz, Balakən, Şabran və Xaçmaz rayonları olmuşdur. Bələdiyyələrin gəlir və xərclərində dotasiyaların xüsusi çəkisinə görə ən yüksək göstərici isə Yardımlı, Tərtər, Lerik, Ağdam və Füzuli rayonlarına məxsusdur.

Bir sıra rayonların sub-indekslərdəki reyting sırasındakı yeri arasında böyük fərq vardır. Bunlara Göygöl, Sabirabad, Hacıqabul, Yevlax, Tovuz, Kürdəmir, İsmayılı, Qazax, Lənkəran, Saatlı və s. rayonlar daxildir. Belə ki, bu rayonların İRMÖ sub-indeksi üzrə mövqeyi qənaətbəxş olsa da BMÖ sub-indeksində çox geridə olmuşlar. Məsələn, Göygöl rayonu, ümumi indeksdə 11-ci yerdə, İRMÖ sub-indeksində 10-cu yerdə BMÖ sub-indeksində isə 21-ci yerdə olmuşdur. Eləcə də Sabirabad əsas indeksdə və İRMÖ sub-indeksində 12-ci yerdə olduğu halda BMÖ sub-indeksində isə 24-cü yerdə olmuşdur.

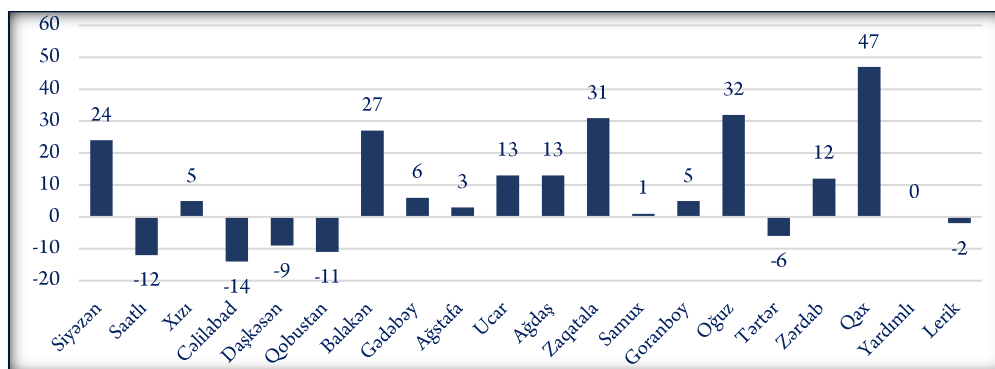
Cədvəl 12. Dotasiya və subvensiyaların bələdiyyə gəlirlərinə və xərclərinə xüsusi çəkisi, %

Dotasiya və subvensiyalar					Dotasiya və subvensiyalar				
sırası	rayonlar	gəlirlərdə xüsusi çəkisi	sırası	xərclərdə xüsusi çəkisi	sırası	rayonlar	gəlirlərdə xüsusi çəkisi	sırası	xərclərdə xüsusi çəkisi
1	Abşeron	2,6	1	2,6	27	Hacıqabul	17,8	27	18,4
2	Siyəzən	4,4	2	4,6	28	Masallı	17,8	32	22,9
3	Qax	5,2	4	5,7	29	Göyçay	17,9	28	18,5
4	Zaqatala	5,5	3	5,4	30	Şamaxı	18,4	30	19,3
5	Quba	6,4	6	6,4	31	Astara	18,8	29	18,7
6	Oğuz	6,4	5	6,3	32	Gədəbəy	20,2	31	20,5
7	Balakən	6,7	8	6,8	33	Zərdab	23,7	34	23,6
8	Şabran	7,6	10	7,5	34	Yevlax	24,7	35	25,4
9	Xaçmaz	7,8	9	7,3	35	Lənkəran	26	33	23,1
10	Şəki	8,2	7	6,7	36	Kürdəmir	26,8	36	28,3
11	Qəbələ	8,6	11	8,9	37	Ağstafa	27,1	37	28,4
12	Qusar	9,2	13	9,4	38	Goranboy	30,9	38	31,3
13	Neftçala	9,4	16	10,6	39	Samux	31,8	39	31,6
14	Biləsuvar	9,8	14	9,9	40	Tovuz	32,4	40	32,6
15	Qazax	10	12	9,3	41	Bərdə	34,5	45	54,1
16	Salyan	10,3	15	10,2	42	Saathı	36,7	41	37,2
17	İmişli	12,1	17	12,1	43	Cəlilabad	39,2	42	38,3
18	Şəmkir	12,5	18	13,6	44	Qobustan	40,6	43	40,9
19	Beyləqan	15,2	19	14,6	45	Daşkəsən	42,8	44	45,4
20	Ağdaş	15,5	20	15,4	46	Ağcabədi	43,9	46	57,2
21	Göygöl	15,7	22	15,8	47	Yardımlı	62,7	47	62,7
22	İsmayıllı	16,3	21	15,8	48	Tərtər	77,6	48	79,7
23	Ucar	16,3	23	16,4	49	Lerik	78,6	50	114,6
24	Xızı	17,2	24	17,3	50	Ağdam	79,2	49	82,1
25	Sabirabad	17,4	25	17,7	51	Füzuli	92,6	51	309,3

Qrafik 26. İlk 20-likdə olan inzibati rayonların sub-indekslər üzrə reytingi arasında fərq (İRMÖ sub-indeksi, BMÖ sub-indeksindəki reyting)

Qrafik 27. Son 20-likdə olan inzibati rayonların sub-indekslər üzrə reytingi arasında fərq (İRMÖ sub-indeksi, BMÖ sub-indeksindəki reyting)

Qeyd. Diaqramda “-“ ilə işarələr BMÖ sub-indeksindəki reyting sırasının ABMÖ sub-indeksindən neçə pillə geridə olduğunu göstərir. “+” işarəsi isə inzibati rayonların BMÖ sub-indeksi üzrə sırasının İRMÖ sub-indeksindən neçə pillə irəlidə olduğunu göstərir.

Bəzi inzibati rayonların isə əksinə BMÖ sub-indeksində mövqeyi daha yaxşı olmuşdur. Məsələn, Masallı rayonu ümumi indeksdə 26-cı yerdə, İRMÖ sub-indeksində 30-cu yerdə, BMÖ sub-indeksində isə 1-ci yerdə, Qax rayonu ümumi reyting sırasında 47-ci yerdə, İRMÖ sub-indeksində 49-cu yerdə, BMÖ sub-indeksində 2-ci yerdə olmuşdur. Bərdə rayonu əsas indeksdə 15-ci yerdə İRMÖ sub-indeksində 17-ci yerdə,

BMÖ sub-indeksində isə 3-cü yerdə olmuşdur. Belə rayonların sırasına Şəmkir, Neftçala, Siyəzəni də daxil etmək olar.

Ümumi indeks göstəricisi nisbi ortanın altında olan rayonlar arasında BMÖ sub-indeksi üzrə mövqeyi İRMÖ sub-indeksindən daha yaxşı olan rayonların sayı daha çoxdur. İRMÖİ-2 üzrə reyting sırasında Tərtər, Zərdab, Qax, Yardımlı və Lerik rayonları son beşlikdə yer tutmuşdur. Bu rayonlar hər iki sub-indeks sıralamasında da sonuncu yerləri bölüşürlər. Bunların arasında yalnız Qax rayonu BMÖ sub-indeksində 2-ci sırada olmuşdur.

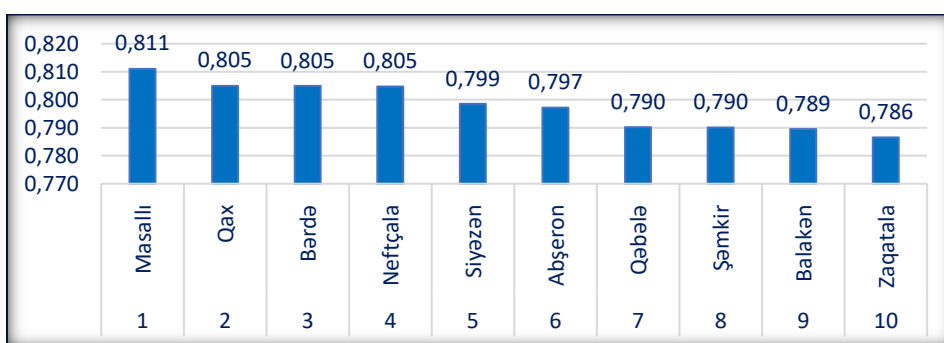
Cədvəl 13. İnzibati rayonların 2021-ci il üçün İndeks və Sub-indekslər üzrə reytingi (orta qiymətdən aşağı nəticə göstərənlər)

İnzibati rayonlar	İRMÖİ-2 indeksi		İRMÖ sub-indeksi		BMÖ sub -indeksi	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	Sub-indeks qiyməti	Reyting	Sub-indeks qiyməti
ORTA		0,713		0,708		0,729
Xızı	32	0,686	33	0,667	28	0,761
Cəlilabad	33	0,681	32	0,685	46	0,662
Daşkəsən	34	0,668	35	0,667	44	0,671
Qobustan	35	0,667	34	0,667	45	0,666
Balakən	36	0,663	36	0,632	9	0,789
Gədəbəy	37	0,633	37	0,603	31	0,752
Ağstafa	38	0,627	38	0,599	35	0,739
Ucar	39	0,626	39	0,592	26	0,761
Ağdaş	40	0,625	40	0,591	27	0,761
Zaqatala	41	0,62	41	0,579	10	0,786
Samux	42	0,557	42	0,519	41	0,705
Goranboy	43	0,532	44	0,487	39	0,714
Oğuz	44	0,468	45	0,39	13	0,783
Tərtər	45	0,431	43	0,507	49	0,129
Zərdab	46	0,424	48	0,346	36	0,737
Qax	47	0,385	49	0,281	2	0,805
Yardımlı	48	0,371	47	0,348	47	0,464
Lerik	49	0,37	46	0,373	48	0,358

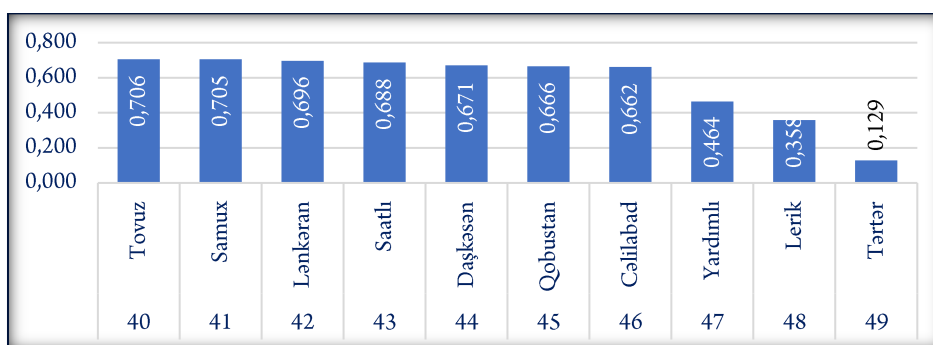
Maraqlıdır ki, Qax rayonu bələdiyyəsi (dotasiya və subsidiya nəzərə alınmadan) özünü təmin etmək imkanı yüksək olan 4 rayondan biridir. Digər rayonlara Masallı, Neftçala və Bərdə daxildir. Bu rayonlarda bələdiyyələrin özünümaliyyələşdirmə səviyyəsi **yüksək** qiymətləndirilir. Təbii ki bələdiyyələrin fəaliyyətinin effektivliyi ayrıca tədqiqatın mövzudur. Çünki yalnız gəlirlərin xərcləri üstələməsi ilə bələdiyyələrin fəaliyyətini qiymətləndirmək doğru yanaşma olmaz.

27 və 28 sayılı qrafiklərdə BMÖ sub-indeksi üzrə ilk 10-luqda və son 10-luqda olan rayonların sıralamasında göründüyü kimi, Masallı, Qax, Bərdə Neftçala və Siyəzən rayonları bələdiyyələrinin maliyyə özünəyetərliyi **yüksək**, Abşeron, Qəbələ, Şəmkir, Balakən Zaqatala rayonlarının maliyyə özünəyetərliyi aşağı səviyyədə olmuşdur.

Qrafik 27. BMÖ sub-indeksində ilk 10-luqda olan rayonlar (çəki verilmədən hesablanan indeksi qiymət)

Qrafik 28. BMÖ sub-indeksində son 10-luqda olan rayonlar (çəki verilmədən hesablanan indeksi qiymət)

İkinci metodologiya üzrə üç illik nəticələrin təhlili

Əvvəlki indeks və reytinglərdə olduğu kimi, bu bölmədə də 2017, 2019, 2021-ci ilin göstəriciləri əsasında hesablanmış maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsi üzrə reyting sıralamasında baş verən yerdəyişmələr müqayisəli şəkildə təhlil edilərək qiymətləndirilir. İRMÖİ-1 üzrə reyting sıralamasında olduğu kimi İRMÖİ-2 reytingində də İmişli rayonu 2019 və 2021-ci illərdə birinciliyi qoruyub saxlaya bilmişdir. 2017-ci ildə İmişli 2-ci sırada yer almışdır. (Cədvəl 14)

Ümumiyyətlə 2017, 2019 və 2021-ci illər üzrə yekun **İRMÖİ-2** reyting sıralamalarında inzibati rayonların mövqeyində baş verən yerdəyişmələr İRMÖ sub-indeksləri və BMÖ sub-indeksləri bağlı olmuşdur. Belə ki, İmişli rayonu BMÖ sub indeksində 2017-ci ildəki 43-cü yerdən 2021-ci ildə 17-ci yerə yüksəlmişdir.

Reyting sırasında 0,878 indeks qiymətilə 2-ci sırada yer alan Xaçmaz rayonu 2017 və 2019-cu illə müqayisədə mövqeyini ilə 2017-ci ildə 1-ci yerdə olduğu halda 2019 və 2021-ci ildə 3-cü yerə düşmüşdür. Reytingdə 2-ci yerdə olan Xaçmaz rayonu da 2017 və 2019-cu illərlə müqayisədə 2021-ci ildə mövqeyini (2-3 pillə) yaxşılaşdırmışdır. Xaçmaz rayonun mövqeyinin yaxşılaşmasına BMÖ sub-indeksində əvvəlki illərlə müqayisədə yaxşılaşma təsir göstərmişdir.

2021-ci ildə reyting sırasında 3-cü yerdə olan Abşeron rayonu 2017-ci illə müqayisədə 2 pillə geriləmişdir. Abşeron rayonunun mövqə itirməsinin səbəbi bələdiyyələrin maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsinin zəifləməsi ilə bağlıdır. Burada, Abşeron rayonu bələdiyyələrinin real imkanlarından yetərli istifadə etmədiyini demək olar.

2021-ci il üçün İRMÖİ-2 reyting sıralamasında 4-cü yerdə yer alan Quba rayonu 2019-cu illə müqayisədə öz mövqeyini 2 pillə yaxşılaşdırmışdır. İRMÖİ-2 reytingində 2021-ci ildə reytingdə 4-cü yerdə olan Quba rayonu 2017 və 2019-cu illə müqayisədə mövqeyini yaxşılaşdırmışdır.

Cədvəl 14. İnzibati rayonların ikinci metodologiya əsasında hazırlanmış reytingi (orta qiymətdən yuxarı nəticə göstərənlər)

	İRMÖİ-2 2021		İRMÖİ-2 2019		İRMÖİ-2 2017	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
İmişli	1	0,895	1	0,857	2	0,854
Xaçmaz	2	0,878	5	0,803	4	0,804
Abşeron	3	0,875	2	0,854	1	0,865
Quba	4	0,862	7	0,773	5	0,790
Qəbələ	5	0,845	4	0,821	3	0,815
Astara	6	0,831	6	0,794	6	0,789
Salyan	7	0,821	28	0,664	22	0,690
Qusar	8	0,819	18	0,688	25	0,688
Şəki	9	0,817	12	0,717	11	0,748
Biləsuvar	10	0,816	9	0,742	12	0,733
Göygöl	11	0,813	38	0,475	33	0,603
Sabirabad	12	0,812	11	0,723	9	0,752
Hacıqabul	13	0,812	8	0,751	8	0,753
Yevlax	14	0,805	3	0,824	7	0,773
Bərdə	15	0,805	27	0,666	27	0,679
Tovuz	16	0,800	25	0,680	14	0,713
Kürdəmir	17	0,799	26	0,672	16	0,708
İsmayilli	18	0,794	14	0,695	24	0,688
Qazax	19	0,791	15	0,692	18	0,695
Şabran	20	0,789	17	0,689	21	0,692
Beyləqan	21	0,788	10	0,738	10	0,749
Lənkəran	22	0,779	22	0,685	13	0,730
Şamaxı	23	0,777	24	0,683	20	0,692
Ağsu	24	0,766	32	0,566	38	0,534
Şəmkir	25	0,766	33	0,565	32	0,609
Masallı	26	0,762	21	0,687	15	0,711
Neftçala	27	0,761	19	0,688	23	0,688
Göyçay	28	0,761	23	0,684	26	0,684
Ağcabədi	29	0,760	13	0,705	17	0,696
Siyəzən	30	0,760	16	0,691	19	0,693
Saatlı	31	0,726	29	0,654	28	0,669

Qəbələ rayonu isə və 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 2 pillə geriləmişdir. 2021-ci ilin reyting sırasında 5-ci yerdə olan Qəbələ rayonu 2017-ci illə müqayisədə 2 pillə, 2019-cu illə müqayisədə 1 pillə geriləmişdir. Göründüyü kimi, ilk beşlikdə olan inzibati rayonların 2017, 2019 və 2021-ci illər üzrə İRMÖİ-2 reyting sırasında kəskin mövqe dəyişikliyi olmamışdır.

İndeks qiyməti ümumi nisbi ortanın üstündə olan (2021-ci il üçün) bəzi rayonların mövqeyində isə ciddi dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, 2021-ci il üzrə İRMÖİ-2 reytingdə 7-ci və 8-ci yerdə olan Salyan və Qusar rayonları 2017-ci illə müqayisədə ciddi irəliləyişə nail olmuşdur. Salyan rayonu 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 15 pillə irəliləyərək 7-ci yerə, Qusar rayonu isə 17 pillə irəliləyərək 8-ci yerə yüksəlmişdir. Bu irəliləmə əsasən hər iki rayonun İRMÖ sub-indeksi üzrə reytingində mövqeyinin kəskin dəyişməsi (Salyan +20 pillə, Qusar +14 pillə) ilə əlaqədar olmuşdur. Qusarın mövqeyinə BMÖ sub-indeksindəki mövqe irəliləməsi də təsir göstərmişdir. Salyan isə BMÖ sub-indeksində əvvəlki illərdəki mövqeyini itirmişdir. **(Cədvəl 15-ə bax)** Ümumiyyətlə ilk 10-luqda olan rayonlar arasında kəskin mövqe dəyişikliyi bu iki rayonun reyting sırasında olmuşdur.

İRMÖİ-2 üzrə 2021-ci ilin reyting sırasında 11-ci yerdə qərarlaşan Göygöl rayonu 2017-ci illə müqayisədə öz mövqeyini 22 pillə yaxşılaşdırmışdır. Göygöl rayonunun mövqeyinin yaxşılaşmasına İRMÖ sub-indeksi təsir göstərmişdir. Bu rayon BMÖ sub-indeksindəki mövqeyində az da olsa geriləmişdir.

İRMÖİ-2 üzrə reyting sırasında mövqe dəyişikliyi ilə diqqət çəkən rayonlardan biri də Bərdədir. Bərdə rayonu 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə mövqeyini 12 pillə yaxşılaşdırmışdır. Bərdə rayonunu reyting sırasının yaxşılaşmasına həm İRMÖ sub-indeksi (+5 pillə irəliləmə), həm də BMÖ sub-indeksi (+36 pillə irəliləmə) təsir göstərmişdir.

İRMÖİ-2 reyting sırasında 2017-2021-ci illərdə mövqeyini az irəliləyən və çox geriləyən rayonlar da olmuşdur. **(Cədvəl 15-ə bax)**

Cədvəl 15. BMÖ sub-indeksi üzrə reyting sırası (2017, 2019, 2021-ci illər)

	Reyting sırası	2021		Reyting sırası	2019		Reyting sırası	2017
Masallı	1	0,811		23	0,761		21	0,762
Qax	2	0,805		2	0,795		2	0,803
Bərdə	3	0,805		44	0,657		39	0,723
Neftçala	4	0,805		18	0,766		19	0,767
Siyəzən	5	0,799		9	0,785		5	0,791
Abşeron	6	0,797		4	0,790		3	0,792
Qəbələ	7	0,790		1	0,810		26	0,757
Şəmkir	8	0,790		17	0,767		14	0,776
Balakən	9	0,789		12	0,780		6	0,790
Zaqatala	10	0,786		3	0,793		1	0,812
Quba	11	0,785		6	0,789		8	0,787
Qusar	12	0,784		15	0,768		20	0,767
Oğuz	13	0,783		5	0,789		9	0,786
Şabran	14	0,782		13	0,775		11	0,781
Biləsuvar	15	0,779		20	0,766		27	0,756
Salyan	16	0,777		45	0,648		12	0,781
İmişli	17	0,774		31	0,737		43	0,702
Xaçmaz	18	0,768		11	0,782		10	0,785
Şamaxı	19	0,766		26	0,746		7	0,787
Ağsu	20	0,765		14	0,771		42	0,706
Göygöl	21	0,764		46	0,579		17	0,771
Göyçay	22	0,764		25	0,751		33	0,747
Hacıqabul	23	0,764		29	0,744		23	0,758
Sabirabad	24	0,763		28	0,745		30	0,754
Qazax	25	0,762		7	0,789		4	0,792
Ucar	26	0,761		22	0,764		15	0,775
Ağdaş	27	0,761		21	0,764		25	0,758
Xızı	28	0,761		8	0,788		29	0,755
Bevləqan	29	0,756		16	0,767		28	0,755
İsmayıllı	30	0,754		24	0,758		18	0,770
Gədəbəy	31	0,752		27	0,746		31	0,752
Astara	32	0,752		19	0,766		16	0,772
Yevlax	33	0,742		34	0,728		24	0,758
Kürdəmir	34	0,742		40	0,690		45	0,692
Ağstafa	35	0,739		42	0,685		35	0,743
Zərdab	36	0,737		33	0,730		32	0,748
Şəki	37	0,736		10	0,784		13	0,777
Ağcabədi	38	0,726		30	0,741		34	0,743
Goranboy	39	0,714		43	0,669		40	0,710
Tovuz	40	0,706		38	0,696		38	0,724
Samux	41	0,705		32	0,734		22	0,759
Lənkəran	42	0,696		39	0,694		36	0,738
Saathı	43	0,688		47	0,562		48	0,496
Daşkəsən	44	0,671		37	0,700		41	0,709
Qobustan	45	0,666		35	0,724		37	0,725
Cəlilabad	46	0,662		36	0,706		44	0,693
Yardımlı	47	0,464		48	0,450		47	0,590
Lerik	48	0,358		49	0,370		49	0,427
Tərtər	49	0,129		41	0,687		46	0,690

İRMÖİ-2 reyting sırasında nisbi orta göstəricinin altında olan rayonların əksəriyyəti büdcədən dotasiya alan rayonlardır. Bəzi rayonların mövqeyində geriləmə olmuşdur. İnzibati rayonların 2021-ci il üzrə reytingində 18 rayon orta göstəricidən aşağı qiymət alıb. Orta göstəriciyə ən yaxın olan inzibati rayon Xızı rayonudur (0,686 bal, 32-ci yer). Orta göstəricidən aşağı qiymət almasına baxmayaraq, 2019-cu illə müqayisədə 4 pillə irəliləmişdir. Bu rayonlar arasında yalnız Ağdaş rayonu mövqeyini 20 pillə itirmişdir. Digər rayonların mövqeyində müəyyən irəliləmələr və geriləmələr olsa da kəskin dəyişiklik olmamışdır. (Cədvəl 16)

*Cədvəl 16. İnzibati rayonların İRMÖİ-2 üzrə reytingi
(orta qiymətdən aşağı nəticə göstərənlər)*

	İRMÖİ-2 2021		İRMÖİ-2 2019		İRMÖİ-2 2017	
	Reyting sırası	İndeks qiyməti	Reyting sırası	İndeks qiyməti	Reyting sırası	İndeks qiyməti
Orta		0,713		0,609		0,641
Xızı	32	0,686	36	0,531	34	0,584
Cəlilabad	33	0,681	34	0,551	36	0,571
Daşkəsən	34	0,668	37	0,518	37	0,569
Qobustan	35	0,667	30	0,579	29	0,641
Balakən	36	0,663	31	0,569	30	0,637
Gədəbəy	37	0,633	43	0,425	45	0,467
Ağstafa	38	0,627	42	0,435	42	0,509
Ucar	39	0,626	39	0,464	35	0,582
Ağdaş	40	0,625	20	0,687	41	0,514
Zaqatala	41	0,620	35	0,549	31	0,620
Samux	42	0,557	41	0,435	40	0,519
Goranboy	43	0,532	45	0,323	44	0,490
Oğuz	44	0,468	44	0,371	43	0,506
Tərtər	45	0,431	40	0,443	39	0,531
Zərdab	46	0,424	48	0,283	47	0,398
Qax	47	0,385	46	0,310	46	0,406
Yardımlı	48	0,371	47	0,296	48	0,362
Lerik	49	0,370	49	0,145	49	0,229

Sıralamanın son onluğunda yer alan Lerik rayonu 0,370 balla 49-cu pillədə qərarlaşmışdır. Lerik rayonu 2017 və 2019-cu illərlə müqayisədə mövqə olaraq 2021-ci ildə sabit qalsa da indeks qiymətində artım müşahidə olunmuşdur. Son 10-luqda olan inzibati rayonların 2 metodologiya üzrə reyting sırasında ciddi fərq olmamışdır. Bu rayonların maliyyə özünəyətərliyi çox aşağı olmuşdur.

ÜÇÜNCÜ METODOLOGIYA (ABMÖİ-3)

Əsaslandırma

Bu metodologiyada bölgələrin maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi büdcə qanununda verilən proqnoz göstəricilər əsasında deyil, faktiki gəlir və xərc göstəriciləri əsasında hesablanmışdır. Belə ki, inzibati rayon və şəhərlərin 2021-ci ildə bütün mənbələrdən (toplanan vergi və rüsumlar) faktiki gəlirləri və bütün istiqamətlər üzrə (yerli büdcə və mərkəzi büdcənin regional xərcləri) faktiki xərcləri göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu göstəricilər əsasında qiymətləndirmə reallığı daha dolğun əks etdirə bilər. Lakin burada da əldə edilən məlumatların qeyri-dəqiqliyi real vəziyyətin qiymətləndirilməsində çətinlik yaradır. Xüsusilə xərclərlə bağlı məlumatların qeyri-dəqiqliyi hesablamının “nisbilik” yükü artırır. Bu ölçmədə 2017 və 2019-cu illə bağlı faktiki gəlir və xərclər haqqında məlumat olmadığından yalnız 2021-ci il üzrə qiymətləndirmə aparılmışdır.

ABMÖİ-3 faktiki xərclərin faktiki gəlirlərə nisbəti əsasında hesablanmışdır. Lakin burada da mərkəzləşmiş xərclərlə (təhsil, səhiyyə və digər sosial müdafiə məqsədli xərclər) bağlı bütün rayonlar üzrə əhatəli məlumatların olmaması səbəbindən müəyyən təmizləmələr aparılmışdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın bütün regionlarında (rayon və şəhərlər ərazilərində) vergi və rüsumlar yığılır. Bunlara: əlavə dəyər vergisi, aksizlər, hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin torpaq vergisi, hüquqi şəxslərin əmlak vergisi, mədən vergisi, yol vergisi, sadələşdirilmiş vergi, dövlət rüsumu, sair daxilolmalar aid edilir. Bundan başqa dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar, vergi orqanlarının xətti ilə toplanan sair daxilolmalar, işsizlikdən sığorta daxilolmaları, məcburi dövlət sosial sığorta daxilolmaları, İcbari tibbi sığorta üzrə daxilolmalar da bura aiddir.

Məlum olduğu kimi regionların ümumi xərcləri əsasən üç mənbədən maliyyələşir. Bunlara dövlət büdcəsindən ayrılan mərkəzləşmiş vəsaitlər (təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, mədəniyyət, idman), yerli büdcə və bələdiyyə büdcəsi daxildir. Lakin burada

da müəyyən çətinliklər ortaya çıxır. Belə ki, rayon qeydiyyatında olub Bakıda çalışan muzzdlu işçilər, Bakıda sahibkarlıqla məşğul olub rayon qeydiyyatında olan (və ya əksinə), fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, sahibkarlıq subyektləri fəaliyyət göstərir. Onların vergi ödəmələri ilə bağlı məlumatlarında qeydi-dəqiqlik mövcuddur. Bu da regionların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsində çatışmayan cəhət kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumilikdə İndeksin hesablanmasında ortaya çıxan obyektiv çətinliklərin və ya çatışmazlıqların indeksin nəticələrinə təsirini minimallaşdırmaq üçün məcburi dövlət sosial sığorta daxilolmaları, işsizlikdən sığorta daxilolmaları, icbari tibbi sığorta üzrə daxilolmalar gəlirlərdən təmizlənmişdir. Çünki regionlar (şəhər, inzibati rayonlar) üzrə pensiya və sosial müdafiə ilə bağlı xərclər haqqında məlumatlar yetərli səviyyədə deyil. Bu və digər bəzi təmizləmələr aparıldıqdan sonra regionların (inzibati rayonların və şəhərlərin) faktiki xərclərinin faktiki gəlirlərinə nisbəti tapılmış və həmin nisbət əsasında normallaşdırma aparılmışdır. Normallaşdırma əvvəlki metodologiyalarda tətbiq olunan

$$ABMÖİ = (R_{eh.max} - R_{fak}) / (R_{eh.max} - R_{eh.min})$$

düsturu əsasında aparılmış və göstəricilər “0-1” aralığına gətirilmişdir.

Ehtimal olunan və faktiki maksimumlar (və minimumlar) haqqında əvvəlki metodologiyalarda ətraflı izahat verilmişdir. Odur ki, burada onları təkrar etmərik.

Faktiki regional gəlirlər və faktiki xərclər əsasında ABMÖİ-3-ün hesablanarkən iqtisadi rayonlara, şəhərlərə (kənd şəhərləri olan, Lənkəran, Şəki, Yevlax bura daxil edilməyib) və inzibati rayonlara ayrıca baxılır və sıralanır. Birinci metodologiyada olduğu kimi burada da inzibati rayonların hesablanmasında işğaldan azad edilmiş rayonlara da ayrıca baxılır və hesablanır. Bunun səbəbi işğaldan azad edilmiş rayonların dotasiya alması və xərclərin gəlirlərə nisbətinin çox yüksək olmasıdır. Birinci metodologiyadan fərqli olaraq, burada ehtimal olunan maksimumlar fərqli rəqəmlərlə ifadə olunur.

Bu indeks üzrə hesablamada iqtisadi rayonlar üzrə ehtimal olunan maksimum – “2000” (faktiki maksimum 1418,3% Şərqi Zəngəzurda olmuşdur), şəhərlər üzrə ehtimal olunan maksimum – “300” (faktiki maksimum 266,8% Gəncə şəhərinə olmuşdur), inzibati rayonlar üzrə ehtimal olunan maksimum – 2500 (faktiki maksimum

2354,9% Tərtər rayonunda olmuşdur), işğaldan azad edilmiş rayonlarda ehtimal olunan maksimum 4000 (faktiki maksimum 3137,6% Cəbrayıl rayonunda olmuşdur) götürülmüşdür. Bütün hallarda ehtimal olunan minimum "0" götürülmüşdür.

Əldə olunan nəticələr əsasında iqtisadi rayonlar, şəhərlər və inzibati rayonların o cümlədən, işğaldan azad edilmiş rayonların) ayrı ayrılıqda reyting sırası hazırlanmışdır.

ABMÖİ-3 ÜZRƏ NƏTİCƏLƏRİN TƏHLİLİ

İqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyetərliyi İndeksi üzrə nəticələrin təhlili (İBMÖİ-3)

İqtisadi rayonların faktiki gəlirləri və faktiki xərcləri əsasında hesablanmış İBMÖİ-3 üzrə reyting sırasında Bakı iqtisadi rayonu 0,960 indeks qiymətilə birinci yerdə olmuşdur. Bakı iqtisadi rayonu əvvəlki reyting sıralamasında da birinciliyi saxlamışdır. Bunun səbəbi ilə bağlı əvvəlki təhlillərdə izahat verilmişdir. Odur ki, burada bununla bağlı izahat vermirik. Bakıdan sonrakı yeri Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu da əvvəlki reytinglərdəki mövqeyini burada da saxlamışdır. (Cədvəl 17)

Cədvəl 17. İqtisadi bölgələrin maliyyə özünəyetərliyi indeksi - 3 (İBMÖİ-3) üzrə indeks qiyməti və reyting sırası

İqtisadi rayonlar	Sıralama	İBMÖİ 3
Bakı (Bakı şəhəri)	1	0,960
Abşeron-Xızı	2	0,948
Mil-Muğan	3	0,910
Quba-Xaçmaz	4	0,902
Gəncə-Daşkəsən	5	0,897
Dağlıq Şirvan	6	0,873
Şəki-Zaqatala	7	0,870
Qazax-Tovuz	8	0,857
Şirvan-Salyan	9	0,855
Lənkəran-Astara	10	0,836
Mərkəzi Aran	11	0,831
Nisbi Orta		0,821
Qarabağ	12	0,648
Şərqi Zəngəzur	13	0,291

Reytingdə 3-cü sırada yer alan Mil-Muğan və 4-cü sırada yer alan Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonları əvvəlki reytinglərlə müqayisədə mövqeyində geriləmişdir. Bu dəyişmənin səbəblərindən biri kimi, iqtisadi rayonlara daxil olan inzibati rayonların faktiki

gəlir və xərcləri haqqında məlumatların yetərli olmamasını göstərmək olar. Başqa amillərin də təsiri əlbəttə ki, yox deyil.

İBMÖİ-3 üzrə reyting sırasında 5-ci yerdə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu qərarlaşmışdır. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu qərarlaşmışdır. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu reytingdə 5-ci yerdə olmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarından başqa bütün iqtisadi rayonların indeks qiyməti nisbi ortanın üstündə olmuşdur. Nisbi orta göstəricinin kiçilməsinə Şərqi Zəngəzur (0,291) təsir göstərir. Əgər Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru nəzərə almasaq, o zaman nisbi orta 0,886 olacaqdı. Bu halda 5 iqtisadi rayonun indeks qiyməti nisbi ortandan yüksək, 6 iqtisadi rayonun indeks qiyməti isə nisbi ortadan kiçik olacaqdır. Qarabağ və Şərqi-Zəngəzuru nəzərə almasaq, reyting sırasında sonuncu yerdə Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu olacaqdır.

Onu da qeyd edək ki, əvvəlki reytinglərdə Bakı iqtisadi rayonunun maliyyə özünəyeterliyi **çox yüksək**, bu metodologiyada isə **yüksək** olanlar kateqoriyasına düşmüşdür. Digər iqtisadi rayonlar isə maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinə görə aşağı və çox aşağı olmuşdur. İBMÖİ-3 metodologiyası üzrə hesablamada maliyyə özünəyeterliyi **çox yüksək** olan iqtisadi rayon yoxdur. Yalnız Bakı iqtisadi rayonunun gəlirləri xərclərindən çox olmuşdur. Digər iqtisadi rayonların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi **aşağı** və **çox aşağı** olmuşdur. Fikrimizcə bu metodologiyada əsas və başlıca çatışmayan cəhət bir sıra göstəricilərin qeyri-dəqiqliyidir. Gələcək hesabatlarda bu informasiyaların dəqiqləşdirilməsi nəticələrə də təsir göstərəcəkdir.

Şəhərlərin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi indeksi üzrə nəticələrin təhlili (ŞMÖİ-3)

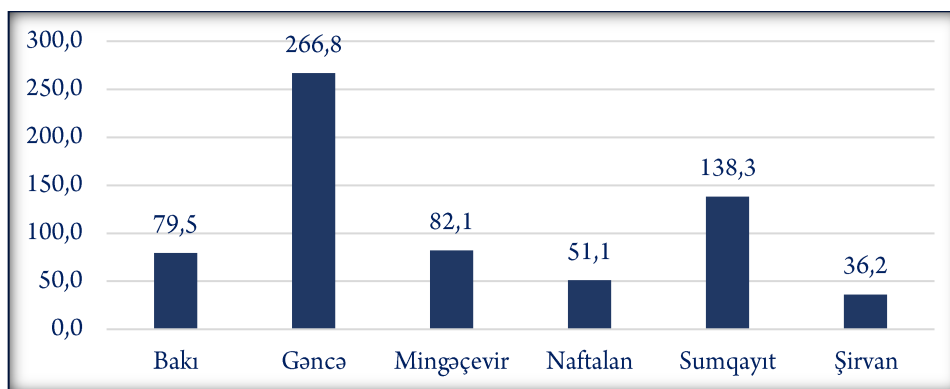
Şəhərlər üzrə **ŞMÖİ-3** indeksində Şirvan şəhəri ilk sırada yer almışdır. Maraqlıdır ki, əvvəlki iki reytingdən fərqli olaraq ŞMÖİ-3-də Bakı şəhəri 3-cü yerə düşmüşdür. Halbuki əvvəlki metodologiyalarda Bakı birinciliyi saxlayırdı. Reytingdə Naftalan şəhəri 2-ci yerdə, Mingəçevir şəhəri isə reytingdə 4-cü yerdə qərar tutmuşdur. Bu 4 şəhərin

indeks göstəricisi nisbi ortanın üstündə olmuşdur. Nisbi ortanın altında yer alan Sumqayıt (5-ci yer) və Gəncə (6-cı yer) şəhərləridir. Maraqlıdır ki, Gəncənin indeks qiyməti orta göstəricidən təqribən 5 dəfə aşağı olmuşdur.

Cədvəl 18. Şəhərlərin özünümaliyyələşdirmə səviyyəsi indeksi

Şəhərlər	Reyting	ŞMÖS indeksi
Şirvan	1	0,879
Naftalan	2	0,830
Bakı	3	0,735
Mingəçevir	4	0,726
Orta		0,637
Sumqayıt	5	0,539
Gəncə	6	0,111

Diagram 29. Şəhərlər üzrə xərclərin gəlirlərə nisbəti, %-lə

Bakıda xərclərin gəlirlərə nisbəti 79,5% olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Bakı gəlirlərinin təqribən 30,5%-ni mərkəzi büdcəyə verir. Bu metodologiya üzrə Bakının maliyyə özünəyeterliyi yüksək olmuşdur. Şəhərlər arasında yalnız Şirvan şəhərinin maliyyə özünəyeterliyi **çox yüksək** olmuşdur. Bakı Mingəçevir və Naftalan şəhərlərinin maliyyə özünəyeterliyi isə **yüksək** olmuşdur. Ümumilikdə 6 şəhərdən 4-nün gəlirləri xərclərini üstələmişdir. Gəncə və Sumqayıt şəhərləri isə maliyyə təminatı baxımında özünəyeter deyil. Gəncə şəhərinin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi çox aşağı, Sumqayıt şəhərinin maliyyə özünəyeterliyi aşağı olmuşdur.

İnzibati rayonların maliyyə özünəyetərliyi indeksi üzrə nəticələrin təhlili (İRMÖİ-3)

İnzibati rayonların maliyyə özünəyetərliyi indeksi üzrə 2021-ci il üçün sıralamasında 36 inzibati rayon orta göstəricidən yüksək, 13 inzibati rayon isə aşağı nəticə göstərmişdir. Onu da bildirək ki, birinci və ikinci metodologiyada maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsi çox yüksək və yüksək olan inzibati rayonların sayı 31 olmuşdur. Lakin bu metodologiyada bir sıra rayonlar üzrə mərkəzləşmiş büdcə xərcləri haqqında məlumatların olmaması böyük ehtimalla maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsində olan rayonların sayına təsir göstərmir. Gələcək tədqiqatlarda bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması regional özünümaliyyəlaşdirmə səviyyəsinin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verə bilər.

*Cədvəl 19. İnzibati rayonların maliyyə özünəyetərliyi İndeksi
(İRMÖİ-3) üzrə reyting sırası, 2021-ci il*

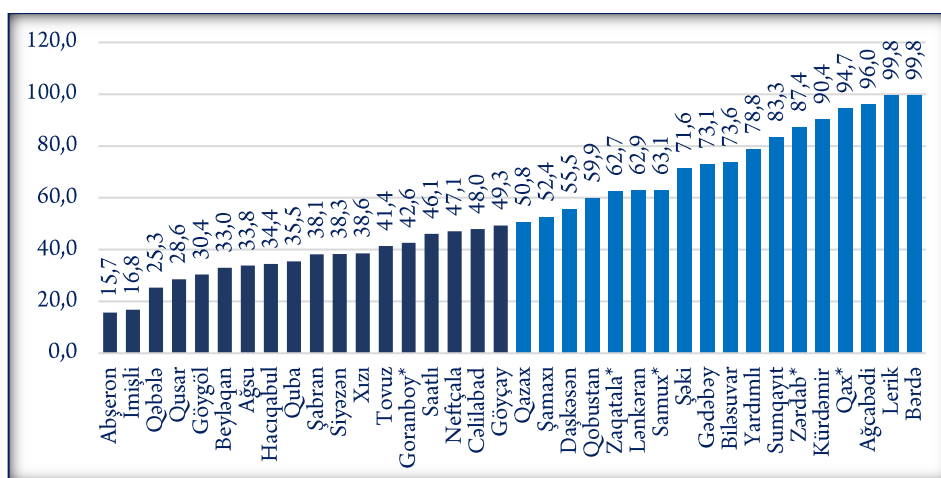
İnzibati rayonlar	Reyting	İndeks qiyməti	İnzibati rayonlar	Reyting	İndeks qiyməti
Abşeron	1	0,990	Gədəbəy	26	0,955
İmişli	2	0,992	Şəki	27	0,952
Qəbələ	3	0,983	Zaqatala	28	0,951
Göygöl	4	0,982	Yardımlı	29	0,947
Qusar	5	0,980	Zərdab	30	0,937
Beyləqan	6	0,980	Ağcabədi	31	0,936
Hacıqabul	7	0,979	Kürdəmir	32	0,935
Quba	8	0,979	Lerik	33	0,934
Ağsu	9	0,978	Bərdə	34	0,922
Tovuz	10	0,977	Qax	35	0,922
Xızı	11	0,976	Ağdaş	36	0,907
Saatlı	12	0,974	Orta		0,873
Şabran	13	0,973	Xaçmaz	37	0,844
Siyəzən	14	0,971	Yevlax	38	0,820
Neftçala	15	0,970	Şəmkir	39	0,805
Qazax	16	0,969	Astara	40	0,779

Daşkəsən	17	0,969		Salyan	41	0,717
Göyçay	18	0,969		İsmayıllı	42	0,714
Şamaxı	19	0,968		Sabirabad	43	0,691
Cəlilabad	20	0,968		Masallı	44	0,667
Goranboy	21	0,965		Balakən	45	0,616
Qobustan	22	0,965		Ağstafa	46	0,598
Samux	23	0,961		Ucar	47	0,529
Lənkəran	24	0,959		Oğuz	48	0,297
Biləsuvar	25	0,955		Tərtər	49	0,058

Reyting sırasında ilk onluqda Abşeron, İmişli, Qəbələ, Göygöl, Qusar, Beyləqan, Hacıqabul, Quba, Ağsu, Tovuz rayonlarıdır. İRMÖİ-1- üzrə (büdcə gəlirləri və xərcləri əsasında) sıralamada 3-cü yerdə olan Abşeron rayonu İRMÖİ-3-də ilk sırada qərarlaşıb. İşğaldan azad olunmuş rayonları nəzərə almasaq, son onluqda olan rayonlara Astara, Salyan, İsmayıllı, Sabirabad, Masallı, Balakən, Ağstafa, Ucar, Oğuz, Tərtər rayonları daxildir. Reytingdə sonuncu 49-cu yeri Tərtər rayonu tutur.

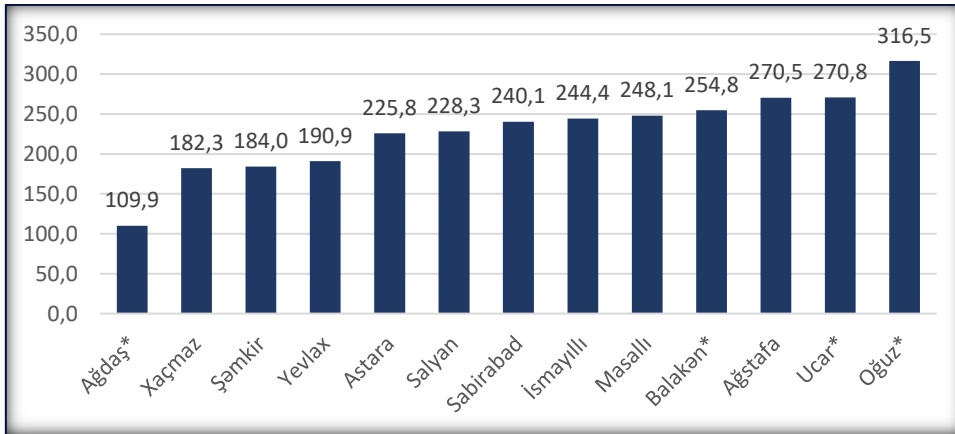
İRMÖİ-3 üzrə reyting sırasında 18 rayonun maliyyə özünəyətərliyi **çox yüksək**, 18 rayonun maliyyə özünəyətərliyi isə **yüksək** olmuşdur. Bu metodologiya ilə qiymətləndirmədə maliyyə özünəyətərliyi çox yüksək və yüksək olan rayonların sayı 36 çoxdur. (Qrafik 30)

Qrafik 30. İnzibati rayonlar üzrə xərclərin gəlirlərə nisbəti %

Qeyd. *iŝarəsi ilə verilən rayonların mərkəzləşmiş xərcləri haqqında məlumat çatışmazlığı vardır. Qrafikdə xərclərinin gəlirlərinə nisbəti 50%-ə qədər olan inzibati rayonlar özünümaliyyələşdirmə səviyyəsi çox yüksək olanlar, xərclərinin gəlirlərinə nisbətinin 50%-dən 100%-ə qədər olan rayonları özünümaliyyələşdirmə səviyyəsi yüksək, 100%-dən 150%-ə qədər olan rayonları aşağı (buraya yalnız Ağdaş daxildir), 150%-dən çox olanları isə çox aşağı özünümaliyyələşdirmə səviyyəsi kimi qiymətləndirilir.

Qrafik 31. İnzibati rayonlar üzrə xərclərin gəlirlərə nisbəti %

Ağdaş özünümaliyyələşdirmə səviyyəsi aşağı olan rayondur. Xaçmaz, Şəmkir, Yevlax, Astara, Salyan və 31 sayılı qrafikdə göstərilən digər rayonların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi çox aşağıdır.

İşğaldan azad edilmiş rayonlar üzrə nəticələrin təhlili

İşğaldan azad olunmuş rayonlar arasında ilk yerdə Qubadlıdır. Lakin bu inzibati rayonlar üzrə ABMÖ indeksinin orta göstəricisindən belə aşağıdır. Sonuncu yeri isə Cəbrayıl tutur.

İşğaldan azad edilmiş rayonlar arasında müqayisə aparsaq Qubadlı, Xocavənd və Füzulinin göstəriciləri digər rayonlarla müqayisədə nisbətən yaxşıdır.

Cədvəl 20. İşğaldan azad olunmuş rayonların İRMÖİ-3 üzrə reyting sırası

İnzibati rayonlar	Reyting	İndeks qiyməti
Qubadlı	1	0,849
Xocavənd	2	0,788
Füzuli	3	0,768
Şuşa	4	0,728
Zəngilan	5	0,684
Ağdam	6	0,661
Orta		0,639
Laçın	7	0,633
Xocalı	8	0,558
Kəlbəcər	9	0,504
Cəbrayıl	10	0,216

İşğaldan azad edilmiş rayonların maliyyə özünəyetərliyi səviyyəsinin çox aşağı olmasının səbəbi bəllidir.

Torpaqların 2 ildir azad edilməsinə baxmayaraq, erməni terrorçularının bu əraziləri kütləvi şəkildə minalaması, talan etməsi, ərazini yaşayış üçün tam yararsız hala gətirməsi səbəbindən insanlar doğma torpaqlarına qayıda bilmir. İnanırıq ki, bu ərazilərdə aparılan quruculuq işləri və Qarabağda yaradılacaq yeni iqtisadiyyat yaxın gələcəkdə bu rayonların göstəricilərinin sürətlə yaxşılaşmasına təsir göstərəcəkdir.

ÜÇ METODOLOGİYA ƏSASINDA HESABLANMIŞ İNDEKSLƏR VƏ REYTINGLƏR ARASINDA MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

İqtisadi rayonlar üzrə reytinglərin müqayisəsi

Bu bölmədə 3 metodologiya əsasında aparılmış hesablamaların (ABMÖİ-1, ABMÖİ-2, ABMÖİ-3) nəticələri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Burada da iqtisadi rayonlar, inzibati rayonları və şəhərlərin indeks qiymətləri və reytinglərində baş verən dəyişikliklər qiymətləndirilmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə (Cədvəl 21) iqtisadi rayonların 3 metodologiya əsasında hazırlanmış reytinglərin müqayisəsi verilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi, Bakı və Abşeron-Xızı iqtisadi rayonları hər 3 reytingdə 1-ci və 2-ci yerlərdə qərarlaşmışdır. 1-ci və 2-ci metodologiya əsasında hazırlanmış reytingdə Quba-Xaçmaz 3-cü yerdə, 3-cü metodologiya əsasında hazırlanmış reytingdə isə 4-cü yerə düşmüşdür. Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu İBMÖİ-3 üzrə reyting sırasında 1-ci və 2-ci metodologiya ilə müqayisədə geriləmişdir. Mil-Muğan və Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonlarının 3-cü metodologiyadakı mövqeyi daha yaxşı olmuşdur.

Birinci metodologiya üzrə reytingdə nisbi ortanın (0,719) üstündə olan iqtisadi rayonların sayı 7, 2-ci metodologiyada nisbi ortanın (0,719) üstündə olan iqtisadi rayonların sayı 5, 3-cü metodologiyada isə nisbi ortanın (0,821) üstündə olan iqtisadi rayonların sayı 11 olmuşdur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin **çox aşağı** olması nisbi ortanın azalmasına təsir göstərir.

Cədvəl 21. İqtisadi rayonlar üzrə reytinglərin müqayisəsi

İqtisadi rayonlar	İBMÖİ-1 indeksi		İBMÖİ-2 indeksi		İBMÖİ-3 indeksi	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
Bakı	1	0,983	1	0,879	1	0,96
Abşeron-Xızı	2	0,879	2	0,794	2	0,948
Quba-Xaçmaz	3	0,868	3	0,785	4	0,902
Şirvan-Salyan	4	0,852	4	0,773	9	0,855
Mil-Muğan	5	0,849	5	0,758	3	0,91
Dağlıq Şirvan	6	0,77	7	0,694	6	0,873
Gəncə-Daşkəsən	7	0,769	6	0,699	5	0,897
ORTA		0,761		0,719		0,821
Qazax-Tovuz	8	0,758	8	0,688	8	0,857
Lənkəran-Astara	9	0,747	11	0,665	10	0,836
Mərkəzi Aran	10	0,739	10	0,671	11	0,831
Şəki-Zaqatala	11	0,735	9	0,677	7	0,87
Qarabağ	12	0,645	12	0,549	12	0,648
Şərqi Zəngəzur	13	0,304	13	-	13	0,291

Birinci metodologiya üzrə (İBMÖİ-1) hesablamada 13 iqtisadi rayondan yalnız 2-nin maliyyə özünəetərliyi səviyyəsi aşağı olmuşdur. Digər iqtisadi rayonların maliyyə özünəetərliyi çox yüksək və yüksək olmuşdur. İqtisadi rayonların bələdiyyələrinə gəldikdə isə onların heç biri özünümaliyyələşdirmə səviyyəsində olmamışdır. 3-cü metodologiyada isə yalnız Bakı iqtisadi rayonunun maliyyə özünəetərliyi yüksək olmuşdur.

Şəhərlər üzrə nəticələrin müqayisəli təhlili

ŞMÖS üzrə 1-ci və 3-cü metodologiyalar üzrə hazırlanmış reytinglərdə fərqliliyin olduğunu görmək olar. Qeyd edək ki, informasiyanın olmaması səbəbindən 2-ci metodologiya üzrə şəhərlərin reytingi hesablanmamışdır. Belə ki, 6 şəhərdən 3-nün bələdiyyə gəlirləri və xərcləri göstəricisi statistikasına aparılmır ya da ki verilmir. Bununla bağlı 2-ci metodologiyada məlumat vermişdik. Odur ki, burada 2 metodologiya üzrə ŞMÖS indeksi üzrə reytinglərin müqayisəsinə baxılmışdır. Birinci metodologiya üzrə ŞMÖS indeksində Bakı şəhəri birinci yerdə olsa da, 3-cü metodologiya üzrə ŞMÖS indeksində 3-cü yerdə olmuşdur. Şirvan şəhəri isə birinci metodologiya üzrə ŞMÖS indeksində 2-ci yerdə, 3-cü metodologiya üzrə isə 1-ci yerdə olmuşdur.

Cədvəl 22. ŞMÖSİ üzrə reytinglərin müqayisəsi

1-ci metodologiya üzrə ŞMÖS İndeksi			3-cü metodologiya üzrə ŞMÖS İndeksi		
Şəhərlər	Reyting	İndeks qiyməti	Şəhərlər	Reyting	İndeks qiyməti
Bakı	1	0,948	Bakı	3	0,735
Şirvan	2	0,75	Şirvan	1	0,879
Sumqayıt	3	0,632	Sumqayıt	5	0,539
Orta		0,560	Orta		0,637
Gəncə	4	0,413	Gəncə	6	0,111
Naftalan	5	0,339	Naftalan	2	0,830
Mingəçevir	6	0,275	Mingəçevir	4	0,726

Birinci metodologiya üzrə qiymətləndirmədə nisbi ortanın üstündə olan şəhərlərin sayı 3 olsa da, 3-cü metodologiyada onların sayı artaraq 4-ə yüksəlmişdir. Amma maraqlıdır ki, birinci metodologiya üzrə hesablamada bütün şəhərlərin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsi **çox yüksək və yüksək** olduğu halda, 3-cü metodologiyada cəmi 4 şəhərin (Şirvan, Bakı, Mingəçevir və Naftalan) maliyyə özünəyeterliyi **çox yüksək və yüksək** olmuşdur.

İnzibati rayonlar üzrə nəticələrin müqayisəli təhlili

Aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 23) 3 metodologiya üzrə qiymətləndirmənin nəticələrinin müqayisəsi verilmişdir. Göründüyü kimi, birinci və ikinci metodologiyanın bir-birinə yaxın olması səbəbindən reytingdəki mövqelərdə ciddi fərq yoxdur. 3-cü metodologiya isə əvvəlki iki metodologiyanın regionların bütün mənbələrdən gəlirləri və xərcləri əsasında hesablandığı üçün reytingdə mövqelərdə ciddi fərqlər var. Lakin bu fərqlər metodologiyada qeyd etdiyimiz kimi göstəricilərin əlyətər olmaması və ya qeyri-dəqiqliyi ilə də bağlı ola bilər. Lakin başqa mənbə olmadığından əldə edə bildiyimiz mümkün rəqəmlər əsasında hesablanmışdır. Əgər rəqəmlərin tamamı əldə edilmiş olsa idi 3-cü metodologiya regionların özünümaliyyəşdirmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün daha ideal variant ola bilərdi.

İmişli rayonu hər üç metodologiyada (İRMÖİ-1, İRMÖİ-2, İRMÖİ-3) ilk sırada yer almışdır. Birinci və ikinci metodologiya üzrə ilk beşlikdə olan rayonların (Xaçmazdan başqa) üçüncü metodologiyadakı yeri arasında çox da ciddi fərq yoxdur. Xaçmaz rayonu ilk iki metodologiya üzrə reyting sırasında 2-ci yerdə olsa da, 3-cü metodologiyada 37-ci yerdədir. Xaçmazın xərcləri gəlirlərini 289,9% üstələmişdir. Bu dəyişimə Xaçmaz rayonunda 2021-ci ildə büdcə vəsaiti hesabına infrastruktur və digər strateji əhəmiyyətli layihələrə çəkilən xərclər təsir göstərə bilər.

Astara rayonu ilk iki metodologiya üzrə sıralamada 6-cı yerdə dayansa da, üçüncü metodologiya üzrə sıralamada 40-cı yerə qədər geriləmişdir. Belə kəskin dəyişmələrin əsas səbəbi böyük ehtimalla büdcə ili (cari) ərzində həmin regionlarda həyata keçirilən infrastruktur və digər dövlət layihələrinə çəkilən xərclərdir. Şəki və Salyan rayonlarından da oxşar vəziyyət müşahidə edilir. 1-ci metodologiyada 7-ci yerdə olan Şəki rayonu 3-cü metodologiyada 27-ci yerdə, 1-ci metodologiyada 8-ci yerdə olan Salyan rayonu isə 3-cü metodologiyada 41-ci yerdə olmuşdur.

İnzibati rayonların sıralamasında birinci metodologiya üzrə artıcılıq əsas götürülmüşdür. Bu səbəbdən 1-ci metodologiya üzrə indeks qiymətindəki ardıcılıq, digər iki reytingin indeks qiymətində ardıcılıq fərqlidir.

Cədvəl 23. İnzibati rayonların üç metodologiya əsasında hesablanmış reytinglər (nisbi ortanın üstündə olanlar)

	1-ci metodologiya		2-ci metodologiya		3-cü metodologiya	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
İmişli	1	0,926	1	0,895	2	0,992
Xaçmaz	2	0,906	2	0,878	37	0,844
Abşeron	3	0,894	3	0,875	1	0,990
Quba	4	0,882	4	0,862	8	0,979
Qəbələ	5	0,858	5	0,845	3	0,983
Astara	6	0,85	6	0,831	40	0,779
Şəki	7	0,837	9	0,817	27	0,952
Salyan	8	0,833	7	0,821	41	0,717
Qusar	9	0,827	8	0,819	5	0,980
Biləsuvar	10	0,825	10	0,816	25	0,955
Göygöl	11	0,825	11	0,813	4	0,982
Sabirabad	12	0,825	12	0,812	43	0,691
Hacıqabul	14	0,824	13	0,812	7	0,979
Tovuz	13	0,824	16	0,8	10	0,977
Yevlax	15	0,821	14	0,805	38	0,820
Kürdəmir	16	0,813	17	0,799	32	0,935
Bərdə	17	0,805	15	0,805	34	0,922
İsmayıllı	18	0,804	18	0,794	42	0,714
Lənkəran	19	0,8	22	0,779	24	0,959
Qazax	20	0,798	19	0,791	16	0,969
Beyləqan	21	0,796	21	0,788	6	0,980
Şabran	22	0,791	20	0,789	13	0,973
Şamaxı	23	0,779	23	0,777	19	0,968
Ağcabədi	24	0,769	29	0,76	31	0,936
Ağsu	25	0,766	24	0,766	9	0,978
Göyçay	26	0,760	28	0,761	18	0,969
Şəmkir	27	0,759	25	0,766	39	0,805
Neftçala	28	0,750	27	0,761	15	0,970
Siyəzən	29	0,750	30	0,76	14	0,971
Masallı	30	0,749	26	0,762	44	0,667
Saatlı	31	0,736	31	0,726	12	0,974

Göründüyü kimi 3-cü metodologiyada nisbi orta 0,873 olduğu halda onun altında olan 0,968 indeks qiymətilə Cəlilabad, 0,968 indeks qiymətilə Daşkəsən və s. yer alır.

1-ci metodologiya üzrə nisbi ortanın həmən altında yer alan Cəlilabad rayonu 3-cü metodologiyada 20-ci sırada olmuşdur. İRMÖİ-1 reytingində 35-ci yer tutan Daşkəsən İRMÖİ-3 reytingində 17-ci yerdə olmuşdur. Müvafiq olaraq İRMÖİ-1-də 33-cü yerdə olan Xızı rayonu İRMÖİ-3-də 11-ci yerə yüksəlmişdir. (Cədvəl 24)

Cədvəl 24. İnzibati rayonların üç metodologiya əsasında hesablanmış reytinglər (nisbi ortanın altında olan rayonlar)

İnzibati rayonlar	İRMÖİ-1		İRMÖİ-2		İRMÖİ-3	
	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti	Reyting	İndeks qiyməti
Orta		0,708		0,805		0,873
Cəlilabad	32	0,685	33	0,681	20	0,968
Daşkəsən	35	0,667	34	0,668	17	0,969
Xızı	33	0,667	32	0,686	11	0,976
Qobustan	34	0,667	35	0,667	22	0,965
Balakən	36	0,632	36	0,663	45	0,616
Gədəbəy	37	0,603	37	0,633	26	0,955
Ağstafa	38	0,599	38	0,627	46	0,598
Ucar	39	0,592	39	0,626	47	0,529
Ağdaş	40	0,591	40	0,625	36	0,907
Zaqatala	41	0,579	41	0,62	28	0,951
Samux	42	0,519	42	0,557	23	0,961
Tərtər	43	0,507	45	0,431	49	0,058
Goranboy	44	0,487	43	0,532	21	0,965
Oğuz	45	0,39	44	0,468	48	0,297
Lerik	46	0,373	49	0,37	33	0,934
Yardımlı	47	0,348	48	0,371	29	0,947
Zərdab	48	0,346	46	0,424	30	0,937
Qax	49	0,281	47	0,385	35	0,922

İRMÖİ-1 üzrə reytingdə son 5-likdə olan Oğuz, Lerik, Yardımlı, Zərdab və Qax rayonları İRMÖİ-3 reyting sırasında son 5-likdə olmamışdır. İRMÖİ-3 üzrə reyting sırasında son 5-likdə Balakən, Ağstafa, Ucar, Oğuz və Tərtər rayonları yer almışdır.

İşğaldan azad edilmiş rayonların müqayisəli təhlili

İşğaldan azad edilmiş rayonların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi 2 metodologiya (1-ci və 3-cü metodologiyalar) əsasında aparılmışdır. İşğaldan azad edilmiş rayonların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün statistik baza olmadığından 2-ci metodologiya üzrə hesablama aparılmamışdır. Göründüyü kimi bu rayonlar arasında ciddi yerdəyişmə olmamışdır.

Cədvəl 25. İşğaldan azad edilmiş rayonlar üzrə reytinglərin müqayisəsi

1-ci metodologiya			3-cü metodologiya		
	Reyting	İndeks qiyməti		Reyting	İndeks qiyməti
Qubadlı	1	0,800	Qubadlı	1	0,849
Füzuli	2	0,740	Füzuli	3	0,768
Şuşa	3	0,685	Şuşa	4	0,728
Zəngilan	4	0,65	Zəngilan	5	0,684
Ağdam	5	0,613	Ağdam	6	0,661
Laçın	6	0,549	Laçın	7	0,633
Nisbi orta		0,507	Nisbi Orta		0,639
Xocavənd	7	0,41	Xocavənd	2	0,788
Cəbrayıl	8	0,265	Cəbrayıl	10	0,216
Kəlbəcər	9	0,232	Kəlbəcər	9	0,504
Xocalı	10	0,124	Xocalı	8	0,558

* * *

Ümumiyyətlə, regionun özünü maliyyələşdirmə məsələsi strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu problemin həlli ərazinin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin layiqli həyat səviyyəsi üçün əsas amildir.

yəsinin təmin edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi strategiyasının həyata keçirildiyi müasir dövrdə regionların büdcə sisteminin müstəqilliyi və dayanıqlığı səviyyəsinin obyektiv qiymətləndirilməsinə ehtiyac artmışdır.

Hesab edirik ki, ölkənin iqtisadi gücünün bir regionda (yəni Abşeron yarımadasında) toplanması ölkə iqtisadiyyatı üçün risk kimi qiymətləndirilə bilər. Ölkənin iqtisadi gücünün regionlara paylanması istiqamətində addımların atılması və bu yöndə islahatların aparılması zəruridir.

YEKUN MÜLAHİZƏLƏR

Nəzəri cəhətdən ən maraqlı problem odur ki, regionlararası tarazlıq, iqtisadiyyatın bir dəfə əldə edildikdən sonra qorunub saxlanıla biləcək bir halı deyil. Həmişə təkrar-təkrar pozulmağa meyllidir. Çünki iqtisadi inkişaf, ümumən, tarazlığın pozulması yolu ilə baş verir. Ölkənin bölgələri arasında tarazlıq da elədir. Xüsusən Azərbaycan kimi miqyasca nisbətən kiçik olan ölkələrdə hansısa bir rayonda bircə yeni müəssisənin tikilib fəaliyyətə başlaması həmin rayonun iqtisadi göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirə və digər rayonlarda – bundan əvvəl olmayıbsa belə – ciddi fərqlər yarada bilər. Ona görə də regionlararası tarazlığa hədəflənmiş iqtisadi siyasət “bitib-qurtaracaq” bir iş deyil, daimidir, daim pozulan tarazlığın daim yenidən bərqərar olması məqsədi ilə daim “yeni” tarazlıq axtarışdır. Regionların maliyyə özünəyeterliyi də bu qəbil problemlərdən biridir. Belə ki, bölgələrdə həyata keçirilən dövlət layihələri, yerli büdcələrin mərkəzləşməsi (və ya əksinə) ilə bağlı qəbul edilən qərarlar, vergi məcəlləsində edilən dəyişikliklər və s. bölgələrin maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər.

Apardığımız araşdırmalara əsaslanaraq, deyə bilərik ki, ölkədaxili bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq üçün regional idarəetmənin (inzibati və fiskal) səmərəliliyinin artırılması, regionun iqtisadi potensialından (insan potensialı, təbii resursları və s.) səmərəli istifadə olunması və bunların nəticəsi olaraq maliyyə özünəyeterliyinin yaxşılaşdırılması istiqamətində islahatların aparılması zəruri şərtidir.

Regionların maliyyə özünəyeterliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsində 3 metodologiyadan istifadə etməkdə məqsəd regionların maliyyə vəziyyəti ilə bağlı real vəziyyəti ortaya çıxarmaqdır. Onu da bildirək ki, obyektiv və subyektiv səbəblərdən dolayı ölçmədə istifadə olunan metodologiyanın regionun real maliyyə vəziyyətini düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir.

Birinci metodologiyanın çatışmazlığı. Birinci metodologiyada, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi Haqqında Qanununda təqdim olunan regionların (rayonlar və şəhərlər üzrə) büdcə göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. İlk növbədə onu qeyd edək ki, burada istifadə olunan proqnoz rəqəmləridir. Proqnozlaşdırılan

büdcə ilə icra olunan büdcə arasında həmişə fərq olur. Bu fərq ümumilikdə dövlət büdcəsində ciddi fərq yaratmasa da region büdcələrinin kiçik olması səbəbindən cari ildə əlavə olaraq ayrılan çox böyük olmayan vəsait rayonun göstəricilərinə ciddi təsir göstərir. Buna baxmayaraq regionların gəlir və xərcləri ilə bağlı məlumatlar digər mənbələrdən daha əhatəli və dəqiqdir.

Xüsusilə regional büdcələrin mərkəzləşmə səviyyəsinin yüksək olması və yerli büdcələrə ümumi regiona xərclərinin az hissəsinin verilməsidir. Məsələn, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və s. xərclər mərkəzləşdirilmişdir. Bu isə özünümaliyyələşdirmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsində real vəziyyətin necə olduğunu müəyyən etməyə imkan vermir. Onu da qeyd etmək ki, bir sıra sosial xərclərin mərkəzləşdirilməsi inzibati rayonlara ayrılan dotasiyaların həcmində azalmasına təsir göstərmişdir. İnzibati rayonlarda dövlətin reallaşdırdığı infrastruktur layihələri dotasiyaların həcmində təsir göstərir.

İkinci metodologiyanın çatışmazlığı. İkinci metodologiyada iki sub-indeksdən istifadə olunmuşdur. Sub-indekslərdən biri birinci metodologiyada istifadə olunan göstəricilər əsasında hesablanmışdır. Yəni birinci metodologiyada qeyd etdiyimiz çatışmazlıq bu sub-indeksə də aiddir. Bu metodologiyada istifadə olunan göstəricilərdən biri bələdiyyə büdcələridir. Burada bələdiyyələrin icra olunmuş büdcə göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Yəni sub-indekslərdən biri proqnoz, digər isə icra olunmuş büdcə statistikasından real vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsində çətinliklər yaranır. Bundan başqa bələdiyyə sub-indeksində bəzi şəhərlərin və işğaldan azad edilmiş rayonların göstəricilərinin olmaması da rayonların sıralamasına təsir göstərir.

Üçüncü metodologiyanın çatışmazlığı: Bu metodologiya bölgələrin maliyyə özünəyətərliyi inzibati rayonların və şəhərlərin 2021-ci ildə bütün mənbələrdən gəlirləri və bütün istiqamətlərə faktiki xərcləri göstəricilərinə əsaslanır. Bu metodologiya regionların maliyyə özünəyətərliyini qiymətləndirmək üçün daha uyğundur. Lakin burada da mərkəzləşmiş xərc maddələri üzrə göstəricilərin dolğun olmaması real vəziyyəti qiymətləndirilməsinə məhdudiyətlər yaradır.

İqtisadi rayonlar, inzibati rayonlar və şəhərlər maliyyə özünəyətərliyi səviyyəsini qiymətləndirmək üçün təsnifata bölünmüşdür. Təsnifat xərclərin gəlirlərə nisbətində əsaslanır. Xərclərin gəlirlərə nisbəti 50%-dən kiçik olan bölgələr maliyyə özünəyətərliyi

çox yüksək, xərclərin gəlirlər nisbəti 50-100% arasında olanların maliyyə özünəyetərliyi **yüksək**, xərclərin gəlirlərə nisbəti 101-150% arasında olanların maliyyə özünəyetərliyi **aşağı**, xərclərin gəlirlərə nisbəti 150%-dən yüksək olanların maliyyə özünəyetərliyi isə **çox aşağı** qiymətləndirilir.

Birinci metodologiya üzrə hesablamada 13 iqtisadi rayondan yalnız 2-nin maliyyə özünəyetərliyi **aşağı və çox aşağı** olmuşdur. Digər iqtisadi rayonların maliyyə özünəyetərliyi isə **çox yüksək və yüksək** olmuşdur. Eyni zamanda birinci metodologiya üzrə qiymətləndirmədə bütün şəhərlərin maliyyə özünəyetərliyi yüksək və çox yüksək olmuşdur. İnzibati rayonlar arasında maliyyə özünəyetərliyi çox yüksək və yüksək olan rayonların sayı 32 olmuşdur.

İkinci metodologiyanın BMÖ sub-indeksində bütün iqtisadi rayonların maliyyə özünəyetərliyi **aşağı və çox aşağı** olmuşdur. BMÖ sub-indeksində də maliyyə özünəyetərliyi çox yüksək olan rayonların sayı az olmuşdur.

3-cü metodologiya üzrə hesablamada həm iqtisadi rayonlar, həm də şəhərlər arasına maliyyə özünəyetərliyi çox yüksək və yüksək olanların sayı əvvəlki metodologiyalarla müqayisədə azalmışdır. İnzibati rayonlar arasında isə maliyyə özünəyetərliyi çox yüksək və yüksək olanların sayı 36-ya çıxmışdır.

Regionların maliyyə müstəqilliyi onların tək-cə öz cari ehtiyaclarının ödənilməsinə deyil, həmçinin strateji sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı xərclərini qarşılıya bilməsinə əsaslanmalıdır. Regionlarda maliyyə özünəyetərliyinə nail olmaq üçün bir sıra məsələlərin həlli zəruridir. İlk növbədə regionların dayanıqlı iqtisadi və sənaye inkişafına nail olmaqla gəlir potensiallarını maksimum artırmalı, region büdcələrinə əhəmiyyətli gəlir gətirə biləcək layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün regionların maksimal maliyyə müstəqilliyi təmin olunmalı, həmçinin, büdcələrarası qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olunmalıdır.

Regionlara mövcud maliyyə dəstəyi yalnız onların büdcə təminatı səviyyəsinə, adambaşına hesabı ilə həyata keçirilir. Regionların büdcə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi isə maliyyə dəstəyi zamanı geniş ölçüdə regionlarda rifah səviyyəsinin, həyat keyfiyyətinin, həmçinin iqtisadiyyatın sahələrinin və infrastrukturların inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınmasını zəruri edir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə maliyyələşməsi sahəsində ən səmərəli metod məqsədli-proqram büdcə maliyyələşməsi hesab olunur. Hər bir inzibati rayonun sosial-iqtisadi inkişaf ilə bağlı məqsədli-proqram qəbul edilməlidir. Bu proqram 5 il üçün nəzərdə tutulmalı və regionun vəziyyətindən asılı olaraq təkmilləşdirilməlidir. Bu proqramlarda rayonun iqtisadi və maliyyə potensialı əhatəli şəkildə qiymətləndirilməlidir.

Rayonların bütün mənbələrdən gəlirləri və bütün istiqamətlərdə xərcləri, xərclərin mənbələri haqqında əhatəli statistik bazanın yaradılmasına ciddi ehtiyac vardır. Bu tədqiqatda 3-cü metodologiya üzrə aparılan qiymətləndirmə zamanı buna ciddi ehtiyac olduğu ortaya çıxmışdır. Belə bir bazanın olması maliyyə özünəyetərliyi ilə bağlı real vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsinə və islahatların istiqamətinin müəyyən edilməsinə imkan verərdi. Regional büdcələrin mərkəzsizləşməsi ilə bağlı islahatlar aparıla bilər.

İstifadə olunmuş qaynaqlar

- Abdullayeva R., Həşimova V.** (2017) Pensiya sisteminin liberallıq-inzibatilik səviyyəsi və sosial-iqtisadi inkişaf/ İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). – Bakı, “Elm və Bilik” nəşriyyatı, 2017. səh.136-159
- Afonso A., Jalles J.** (2015) Fiscal sustainability: a panel assessment for advanced economies. *Applied Economics Letters*. 2015. № 22 (11). P. 925–929.
- Ağayev R., Mehtiyev A. (2021) Sosial-iqtisadi inkişafda regional qeyri-bərabərlik probleminə dair Araşdırma Sənədi Ekspertlər: Bakı-2021
- Akai N, Nishimura Y, Sakata M.** (2007) Complementarity, fiscal decentralization and economic growth. *Econ Gov*. 2007;8(4):339–62.
- Allahverdiyeva L.** (2017) Dövlətin iqtisadiyyata modelyaradıcı müdaxiləsi və turizmin inkişafı/ İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). – Bakı, “Elm və Bilik” nəşriyyatı, 2017. səh 116-133;
- Andersson, L.** (2015) Local Government Finance in Europe - trends to create local government funding agencies. *European Study Tour 2015*. 2014/07/03 10.13140/2.1.2913.9841
- Badrudin R.** (2017). *Regional Autonomy Economics*. UPP STIM YKPM. Yogyakarta.
- Hintea C. M., Moldovan B. A. & Țiclău T. C.** (2020): Local Self-Government in Romania. *Local Self-Government In Europe*
- Cozma I., Tirau I.A., Puscas S.A.** (2022) Conceptual Research on the Organization of Local Public Administration in Romania and Republic of Moldova. “Ovidius” University Annals, Economic Sciences Series Volume XXII, Issue 1 /2022
- DPİ, (2022) Developing a Decentralisation Index** for the Committee of the Regions Division of Powers Portal
- Eckardt S.** (2008) Political accountability, fiscal conditions and local government performance - Crosssectional evidence from Indonesia. *Public Adm Dev*. 2008; 28(1) :1–17.

ETN, İqtisadiyyat İnstitutu (2022). Sosial Tərəqqi İndeksi - 2020: Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması; Dünya Enerji Trilemma indeksi üzrə beynəlxalq reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri; Azərbaycanda biznes mühiti – 2020: reallıqlar və perspektivlər; İqtisadi azadlıq indeksi – 2019-2021; Azərbaycan Respublikasının ekoloji göstəricilərinin müqayisəli təhlili və qiymətləndirilməsi; “İKT üzrə beynəlxalq müqayisəli reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması yolları”; “Şəbəkə hazırlığı indeksi - 2019: Azərbaycanda elektron xidmətlərin inkişafı”

European Committee of the Regions (2018) Decentralization Index

<https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/default.aspx>

European Committee of the Regions (2018), Local and regional government levels in the EU, Committee of the Regions, 2018

European Committee of the Regions (2018). Fiscal Powers Azerbaijan

<https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Comparer.aspx?pol=Fiscal%20Powers&c1=Italy&c2=АзербайДжан>

European Committee of the Regions (2018) Fiscal Powers France- /

<https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/France-Fiscal-Powers.aspx>

Borrett, C., Tugran, T., Gancheva, M., et al. (2021). Developing a decentralisation index for the Committee of the Regions Division of Powers Portal, European Committee of the Regions, 2021,

European Union, (2021) Regional and local authorities and the National Recovery and Resilience Plans, 2021

Əliyev N.K, Mədətova Ş.Q., Əfəndiyev X.V. (2020) Azərbaycanda vergi potensialı və həyata keçirilən vergi islahatları. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2020 (iyul-avqust) s. 109-115

Gladkovskaya E. N., Maksimova T. V. (2016) Evaluation of increasing the financial autonomy of the budget of the inner city district: the tax aspect / / Fundamental research. 2016. № 9 (2). P. 334–339;

Həsənov P, Ağayeva M. (2022) Azərbaycanda həyat keyfiyyəti – 2020: İnküziv inkişafa doğru, «ELM VƏ BİLİK» P.Z, Bakı, 2022, 101 s.

Ileana S, Carmela B., Martin J., Sanja K, Iris S. (2018) Local government financial resilience: Germany, Italy and UK compared (with a practical tool-kit for local governments)

İbrahimov İ. (2014), Bələdiyyə idarəçiliyin beynəlxalq təcrübəsi, Bakı. “Ziya”, 336 s.

Jouzar F.I. The Determinants Factors of Regional Financial Independence. Proceedings of the 2nd International Seminar of Science and Applied Technology (ISSAT 2021). Advances in Engineering Research, volume 207

Komlev, E.(2021) Russian Legislation on Local Self-Government. *Rev. Derecho Estado* [online]. 2021, n.48, pp.243-271. Epub May 04, 2021. ISSN 0122-9893. <https://doi.org/10.18601/01229893.n48.09>.

Lialiuk, O. (2023). Legal Regulation of the Competence of Local Self-Government in the Conditions of War in Ukraine. *Problems of Legality*, (160), 6–23. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.160.273170>

Lindaman K, Thurmaier K. Beyond efficiency and economy: An examination of basic needs and fiscal decentralization. *Econ Dev Cult Change*. 2002;50(4):915–34.

Litvack J. and Seddon J. 2002. Decentralization Briefing Notes. World Bank Institute. Strengthening Operational Skills in Community Driven Development April 15-19, 2002 Washington 111p

López A.N. () The relationship between central and local authorities. Report of the European Committee on Local and Regional Democracy (CDLR). Spain

Mamedova M., Hasanov H.Bairamov A., Huseinov M. (2020) Local Government in Azerbaijan. Local Governments In Eastern Europe, In The Caucasus And In Central Asia

Masyuto I. A. Development of theoretical provisions and practical recommendations for improving the process of strategic planning for the development of the territory (on the example of the municipal formation of Buzuluk) // Modern research of social problems (electronic scientific journal). 2013. № 9 (23).

Mehmet Z.S, Köseoğlu Ö., (2016), Başkanlık sistemlerinde Yerel Yönetimler. İstanbul, “Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık A.Ş.”, 90 s.

Mikheev D. V., Telliants K. A., Klochkova E. N., Ledneva, O. V. Identification of strategic directions of economic development of a subject of the Russian Federation

on the example of the Moscow Region // Economics, Statistics and Informatics. 2014. № 6 (2). P.

Mukhtarova K.S, Mouly P. R. Myltykbayeva A. T, Mukhtar E. E. (2019) Realization of Innovative Tasks in the Public Local Government and Self-Government in Kazakhstan. **Farabi Journal of Social Sciences**, [S.l.], v. 2, n. 4, p. 10-12, sep. 2019. ISSN 2522-1051. Available at: <<https://jhumansoc.sc.kaznu.kz/index.php/1-eurasian/article/view/312>>. Date accessed: 01 may 2023.

Mulyani H.S, Sudirno D and Hakim A. (2021) Driving Factors For Local Government Self Financing Ability./ IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 748 (2021) 012028 IOP Publishing doi:10.1088/1755-1315/748/1/012028

Muradov A. (2017) Bilik iqtisadiyyati quruculuğu: liberal və dirijist modellərin imkanları (A.Muradov) İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). – Bakı, “Elm və Bilik” nəşriyyatı, 2017. səh 82-108;

Müzəffərli (İmanov) N., Həsənov P., Əhmədov B. (2019) Azərbaycanda həyat keyfiyyəti – 2018: iqtisadi rayonların, respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların reytingi Elmi redaktor - Nazim Müzəffərli (İmanov)

Müzəffərli (İmanov) N., Muradov A. (2020) Azərbaycanda regional iqtisadi inkişaf və diversifikasiya – 2020: iqtisadi rayonların, respublika tabeli şəhərlərin və inzibati rayonların reytingi, Bakı, 2021, 108 s.

Müzəffərli (İmanov) və baş. (2018) N.İS(S)İ – 2016: İqtisadiyyatın liberallıq-dirijistlik səviyyəsi (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). – Bakı, “Elm və Bilik” nəşriyyatı, 2017.

Müzəffərli N., Həsənov P., Ağayeva M. (2022) Azərbaycan regionlarında həyat keyfiyyəti indeksi 2020, 2022;

Müzəffərli N. (2014). İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə. – Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2014

Müzəffərli N., Əhmədov B. (2017) Dövlətin iqtisadiyyata modelyaradıcı müdaxilələri və iqtisadi artım/ İS(S)İ – 2015: İqtisadiyyatın liberallıq potensialı (N.Müzəffərlinin elmi redaktəsi ilə). – Bakı, “Elm və Bilik” nəşriyyatı, 2017. səh 61-77

Nuriyev Ə. Regionların davamlı inkişafı, 2021;

Nurlanova N.K., Kireyeva A.A., Ruzanov R.M. (2017) Evaluation of Economic Potential and Level of Concentration of the Regions of Kazakhstan. Journal of Asian Finance, Economics and Business Vol 4 No2 (2017) 37-44

OECD (2018) Source as cited in OECD Report: Schakel, A. et al. (2018[6]), Final Report on Updating the Regional Authority Index (RAI) for Forty-Five Countries (2010-2016).

OECD (2019) Self-rule index for local authorities in the EU, Council of Europe and OECD countries, 1990-2020” 2019 (CCIN° 2019CE16BAT176)

Parrado S.(2015) Assigning Competences And Functions To Local Self-Government In Four Eu Member States: A Comparative Review. UNED, Madrid, 2005

PEMPAL, (2013) Отчет об ознакомительном визите по вопросам программноцелевого бюджетирования на местном уровне в Польше; <https://www.pempal.org/sites/pempal/files/event/attachments/finalpempalpolandvisitreport-rus.pdf>

Rusmin, Astami EW, Scully G.(2014) Local government units in Indonesia: Demographic attributes and differences in financial condition. Australas Accounting, Bus Financ J. 2014;8(2):88–109.

Schuster W. and Vallier F.(2019) Local and regional government in Europe. Structures and competences

Sultanova R., Xankışiyeva E., Piriye K. (2022) Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf İndeksi- 2020, Bakı 2022. 152 s.

Tong Y. and Li Y. (2022) Sub-Provincial Fiscal Expenditure Decentralization Structure: A Case in China From the journal [China Finance and Economic Review](https://doi.org/10.1515/cfer-2021-0021) 2022, <https://doi.org/10.1515/cfer-2021-0021>

UN (2015). United Nations Human Settlements Programme. The Challenge Of Local Government Financing In Developing Countries, 2015

Vəliyev Z. (2006) Dövlət Büdcəsi Məlumat-Sorğu Kitabı Bakı – 2006, 216 S.

Yehorycheva, S. (2016) Financial self-sufficiency of local communities as a factor of regional development: the EU countries' experience/Regionalization in Central-Eastern European Countries: Bulgaria, Poland, Russia, Slovakia, Ukraine : monograph. - Berlin, 2016. - P. 261-269

Yusifov S., İsmayılov V. və Hüseyn A. (2016). Yerli özünüidarəetmənin hüquqi və maliyyə əsasları. Bakı, “Ləman nəşriyyat poliqrafiya” MMC, 205

Zyryanova M. A. Estimation of financial stability of the regional budget with the help of an integrated indicator // Bulletin of Science and Education. 2015. № 5 (7). P. 59–63.

Гладковская Е.Н., Цало И.М., Тетеркина Л.Б. (2017) Оценка финансовой устойчивости региональных бюджетов в России: методика и алгоритм ее применения // Вопросы управления. 2017. № 6 (49). С. 191–131.

Журавлева Т.А. (2021) Финансовая устойчивость региона как условие обеспечения экономической безопасности (на примере рязанской области). Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2021. – № 8 (часть 2) – С. 127-134

Кузнецова А.В. (2015), Региональная политика: зарубежный опыт и российские реалии / Под ред. А.В. Кузнецова, О.В. Кузнецовой. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – 137 с. ISBN 978-5-9535-0427-0;
https://www.imemo.ru/files/File/ru/publ/2015/2015_004.pdf

Новосёлова И.А (2009) Оценка финансового состояния регионов // СЭПТП. 2009. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-finansovogo-sostoyaniya-regionov> (дата обращения: 02.11.2022).

Новосёлова И.А (2009) Оценка финансового состояния регионов // СЭПТП. 2009. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-finansovogo-sostoyaniya-regionov> (дата обращения: 02.11.2022).

Шаклеина М.В., Мидов А.З. Стратегическая типологизация регионов по уровню финансовой самостоятельности // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. 2019. Т. 12. No 3. С. 39–54.

Яшина Н.И., Емельянова О.В. (2008) Методика оценки консолидированных бюджетов субъектов рф на основе определения сводного стандартизированного показателя // Финансы и кредит. 2008. №40 (328).